I

Сонце стояло насеред неба і пекло добре,— як тільки може воно пекти в наших степах на межі між весною й літом. Навкруги не було ні деревця — рівний голий степ. Ще не покошена трава степова та буйні жита та пшениці блищали ясними кольорами під золотим сонячним дощем, брали очі. Але той, хто їхав оце тепер добре накоченим шляхом, не міг нічого того бачити. Густа хмара сірого в'їдливого пилу закривала від його все, лізла йому в вічі, у ніс, у вуха. Хоч буду в фаетоні піднято було — а може, й саме через це — подорожній ледве міг дихати.

— Чи скоро доїдемо? — спитався він нарешті у візника.

— А ось уже скоро! — відмовив кучер і махнув батогом на коні.

Коні побігли швидше, а подорожній почав дожидатися того "скоро". Захилившись у куточок, силкувався хоч мало небагато заберегти від пилу очі та ніс. А сам думав тим часом: "Ну, марою приїду до панів!"

Він їхав до Городинських, багатих панів, що мали тисячів із п'ять десятин землі, жили здебільшого на селі і тільки взимку, місяців на три, приїздили до губерніального міста, до того самого, звідки їхав і наш подорожній, студент останнього курсу історико-філологічного факультету, Марко Кравченко. Він цього року кінчав університета, і тільки деякі екзамени відсунено було на осінь. Старий пан Городинський надрукував у часопису оповістку, що бажає мати вчителя синові-гімназистові. Марко Кравченко приніс йому добрі рекомендації, і пан покликав його до себе на літо вчити хлопця, що не здав екзамену і восени мусив здавати його вдруге. Маркові, однак, треба було на літо кудись їхати, бо він з того тільки й жив і в університеті себе держав, що заробляв, учачи недотепних гімназистів. Се була важка робота. Встань уранці, біжи в університет, а вийшовши з його, поспішайся верстви за три до одного хлопця з третього класу реальної школи. Хлопець

нерозумкий, ще й лінивий, учити його — лишенько; але що ж робити? — се давало Кравченкові десять рублів на місяць, а деякі його товариші робили те саме й за п'ять. Та і в його був ще другий учень — геть-геть аж на тому краї міста,— і той таки вже й за п'ять. Цими п'ятнадцятьма рублями на місяць він і жив усю останню зиму й весну — аж поки були університетські лекції. Звісно, того не дуже ставало на життя, часом доводилось не обідати, а живитися самим чаєм; але ж Марко Кравченко до цього вже звик. Чи таки ж йому, синові міського чоботаря, боятися того? Батько тягся з останньої копійки, щоб вивчити сина, посилав його до початкової школи, тоді віддав до повітової. Там побачили, що в Марка є голова, і порадили батькові віддати його до гімназії. Довго вагався батько (матері не було вже,— давно вмерла), довго думав, а далі сказав:

— Він же в мене один! Може, колись подякує.

І він оддав свого Марка до гімназії. П'ять років ще робив він з усієї сили, кладучи увесь свій заробіток на сина. Ні, не ввесь, бо хоч і не часто, а був і в його гріх; він іноді пив. Оце не п'є місяць, два, три, півроку, а там випив де в знайомого чарку-другу та й почав з того часу пиячити. Він пив день, два, три, іноді тиждень, часом і до дому на той час не приходячи. Та коли й приходив, то тільки ще більшого жалю завдавав своєму Маркові. Завсігди ласкавий до сина, він тепер плакав, ліз обнімати та цілувати його, узивав себе падлом, п'яницею та іншими такими ж назвищами. І так аж доти, поки падав знесилений додолу та й засипав на те, щоб завтра встати, піти похмелятися та й знову почати тієї ж.

Поки жива була Маркова мати, цього не було. Її смерть була першим великим Марковим горем. Тоді було йому вісім років. Він зостався без ласкавого материного пестування. Батько був добрий, але батько був не мати. І це була перша хмара, що лягла на хлопцеву душу. Другою хмарою було те, що батько почав упиватися. Тяжко було Маркові, страшенно жаль батька, але він бачив, що запобігти тому лихові нічим не здолає. І це зробило хлопця дуже рано поважним, замисленим. З тринадцятьох років почав уже він думати про таке, що інший не дума

про його і в двадцять. Він почав замислюватися про те, чого батько п'є. Довго шукав одмови і не міг знайти, аж поки сам батько натякнув йому на неї. Повернувшись одного разу п'яний, він своїм звичаєм, почав обнімати та цілувати сина, приказуючи:

— Падло я!.. п'яниця!.. А ти, мій синочку,— хіба тобі такого батька? Ані же! Ані же! Не такого!.. І ти гляди!.. Я тебе віддав — вивчу!.. Гляди!.. Батько дурний, невчений, а ти гляди, щоб ані же! ані краплини!..

Довго ще балакав батько про се, і його балакання вразило Марка. Йому, малому хлопцеві, здалося тоді, що батько п'є тільки тим, що він невчений, неосвічений. І з цього часу наука здалася йому зовсім іншою. Досі це була просто наука, а тепер це вже освіта, що не дає людині робитися такою, як його батько. Досі Марко любив у науці тільки те, що його зацікавлювало, а тепер почав любити все — і цікаве, й нецікаве, бо воно веде до кращого життя. Не відразу з'явився в його такий погляд. Його дитяча голова довго мучилась та думала, поки що змогла надумати; але як це сталося,— Марко закохався в освіті і почав бачити в їй усю мету свого життя. Він не тільки вчився того, чого учено в гімназії, але читав багато, добуваючи книжки, де тільки міг. Читання було безладне, але все ж дещо давало хлопцеві, давало хоч невеличку загальну освіту, розвиток, якого не мали його товариші-гімназисти. І дедалі він читав, то все більше розсувалася перед ним завіса, що ховала від його деякі цікаві йому питання...

Але тут трапилося несподіване лихо: п'яний батько впав на вулиці і не вернувсь усю ніч додому. Вранці його знайдено замерзлого.

Страшно вразило це душу шістнадцятилітньому хлопцеві. Скільки він перемучився за гой час, поки це хоч трохи забулось,— він і тепер не може спокійно згадувати. Але одно зосталося і ніколи не забудеться: те, що він намислив, сидячи над батьковим трупом. Він думав:

— У тяжкій роботі звікували свій вік мати й батько,— робота їх і в труну положила. З чого ж вони могли розважитися? Нічого — тільки праця, бідність, горе. І лишалася горілка!.. Хоч би письменний батько був, а то навіть книжки не міг почитати.

І Марко, здригаючись з остраху, уявляв собі темне безпросвітне батькове життя: праця, праця, праця — і більше нічого. Нащо ж та праця? Яка її мета? Яка мета усього батькового життя? Батько цього не знав, і нема чого дивуватись, що він пив: то душа шукала хоч якого виходу з того безпросвітного життя.

Марко згадував, що так живуть усі міські робітники. Він не знав, як живуть селяни, але думав, що й там так саме. І він почав лякатись. Нащо ж таке життя? І до чого таке життя доведе? Йому здавалось, що доведе таке життя до здичіння...

Як же запобігти цьому? Тільки освітою,— знову здавалося Маркові. Він ще мало думав тоді про соціальні та економічні обставини, а все звертав на освіту. І з того часу він зробився борцем за неї. Він заприсягсь у душі віддати своє життя на послугу просвіті... Згодом його погляд поширшав. Він побачив, що тут були ще й інші причини — соціальні та економічні. Він і їх почав брати до уваги, але ж се не відмінило його замірів.

На сімнадцятому році він прочитав Кобзаря. Се була в його перша книга вкраїнською мовою і вразила його дуже. Ту мову, що нею писано Кобзаря, уважав він досі за простацьку гомінку, думав, що нею можуть говорити тільки неосвічені люди. Нею говорили його батько й мати, бо прийшли з неосвіченого села, бо й самі були неосвічені; нею говорив і Марко; але змалечку, поки не став освічуватися. Через те поглядав на сю мову згорда. Але ж погляди, або — краще сказати — натхненне поетове слово так уражало чутливу душу молодому клопцеві, що він корився йому залюбки, не змагаючись. Щира любов Маркова до матері та до батька ще побільшилась любов'ю до їх як до нещасних, затоптаних життям людей. Цю любов він переносив потім на всіх убогих

та знесилених, спрацьованих та отягчених. Це був несвідомий поки йому самому демократизм. Не дивно ж, що як до його душі озвався демократизм високим поетичним словом,— ці несвідомі почування мусили статися самосвідомістю. А як Марко прочитав:

І день іде, і ніч іде,

І, голову схопивши в руки,

Дивуєшся, чому не йде

Апостол правди і науки,— 1

він забув, що це писано простацькою балачкою. Кілька книжок з історії вкраїнської доробили Шевченкове діло: Марко Кравченко зрозумів, хто він і якої просвіти мусить бажати тому темному народові, про який думав...

Важко було жити Маркові після батькової смерті. У його зосталася поганенька батькова хатина,— та й тільки ж. Тоді-то почав він жити приватними лекціями та живе їми й досі. Того й тепер їде до пана Городинського. Двадцять рублів на місяць, кватира, харч — чи щодня ж трапляється таке? Марко Кравченко бун радий, що так добре склалося. Він виїхав учора вранці, попрощавшися з своїм другом, товаришем-студентом Семеном Лісовським — у місті він з ним і жив укупі,— і оце тепер незабаром уже й приїде до панства.

— А он і Рашківка! — промовив візника, показуючи батогом.

Марко глянув і побачив поблизу вже слободу в балці. Похитуючись по скелястій поритій дорозі, фаетон з'їхав у ту балку і швидко пробіг невеличку слобідку, що, як і всі степові села, була вбога на дерева, а багата на глину та на камінь. На край слободи, у великому саду, вздрів Марко панський будинок. Коні швидко підбігли до рундука. Марко

вискочив з фаетона і зараз же побачив невисоку та огрядну панську постать у літній жовтенькій одежі та в солом'яному брилі. Пан той стояв трохи набік од рундка, спиною до Марка, і з кимсь розмовляв. Почувши гуркіт, озирнувся, і Марко пізнав самого пана Городинського. У його було смугляве чепурне обличчя з довгими бакенбардами, чорними, аж блискучими, з ситим, чисто виголеним підборіддям проміж ними; карі очі швидкі й блискучі — дарма, що панові було більш як п'ятдесят років; тільки чепурно зформована голова була трохи лиса. Він моторно пішов до Марка.

— Просимо! Просимо! Дуже радий! — промовив до його, стискаючи рук.

І він повів був його на рундук. Але глянувши на Маркове обличчя та й на одежу, зупинився.

— Одначе! Ви відразу добре познайомилися з нашим пилом. Коли так, то думаю, що вам більше тепер хочеться піти в свою хату. Григорій! — гукнув він на слугу.— Проведи їх до старого будинку! — І додав Маркові: — Як приберетесь, просимо до обіду!

Виголений слуга взяв з фаетона легенький Марків кошик, трохи скоса на його глянувши, і повів молодого вчителя через двір у невеличкий старий будиночок. У йому ніхто не жив, хіба гості іноді ночували. І оце там виготувано світлицю Маркові.

Ледве вмивсь і передягсь Марко,— почув, що коло будинку задзвонено в невеличкий дзвін.

Що то? — спитавсь він у хлопця, що приносив йому вмивання.

Обід. Скликають усіх — може, хто в саду або ще де. Марко пішов до панського будинку і знов стрів у дворі пана Городинського.

— А що? Причепурились? — згукнув той весело. — Ото добре! Ходіть же тепер обідати!

І він повів за собою Марка. Перейшовши рундук та передпокій, увійшли до великої світлиці. Серед неї стояв чималий стіл, готовий до обіду. У світлиці була вся сім'я Городинських. Пан підвів Марка до своєї жінки.

— Оце наш учитель! — весело промовив він. — Марко... Вибачайте,— забувсь!

— Марко Петрович Кравченко,— поміг панові Марко.

— Марко Петрович Кравченко! А се моя жінка — Марія Семенівна.

Марія Семенівна була висока й худа панія, убрана, хоч і на селі, відповідно до всіх вимог етикету. Колись чепурне її обличчя, було тепер сухе й суворе; очі дивились неприхильно. На Маркове привітання вона подала йому руку мов з панської ласки.

— Ну, цій добродійці я, здається, не дуже до вподоби,— подумав Марко, помітивши, як панія привіталася.

— А се моя дочка — Катерина Дмитрівна. А се ваш учень!

Пан так швидко повертавсь, що Марко не встиг навіть і глянути добре на цих двох, як він згукнув:

— Ну, а тепер сідаймо обідати!

— Може бути, що вже й мене познайомиш з паном Кравченком? — озвавсь хтось поважним голосом.

Марко глянув і побачив молодого панка, вишліхтуваного та чистенького, з гладенько зачесаним коротким темним волоссям, з підстриженою по-французькому борідкою, що не без поваги виступав з кутка.

— Оттак! І забув! — сказав Городинський і додав: — Мій син!

— Іван Дмитрович Городинський! — доказав поважно панок, подаючи Маркові руку.

— Ну, сідаймо, сідаймо, бо їсти хочеться! — скрикнув пан і сам перший сів, посадовивши коло себе Марка. — А нуте лишень перед обідом, щоб краще їлося! — промовив пан, беручи карафку з горілкою. І налив старшому синові й собі; Марко не схотів.

— Отакий же з вас і робітник буде! — пожартував пан і перекинув чарку в рота.

Пан Городинський іноді, як і цього разу, вживав українські слова й приказки, і се видимо не зовсім подобалося панії: вона щоразу в таких випадках якось особливо морщила носа.

Почали їсти і на деякий час усі замовкли — чути було саме сьорбання. Марко міг поки трохи роздивитися. За столом сиділа вся сім'я Городинських, лічачи сюди й маленьку дочку з пристарілою панією,— за поспіхом Марка не зазнайомлено з нею, але він зрозумів, що це гувернантка найменшої панської дочки, француска. Коло неї, просто Марка, сиділа старша дочка — Катерина. Біля Марка сів Іван Дмитрович, а за ним, у білій гімназіальній сорочці, худий, на погляд соннивий, хлопець років чотирнадцятьох — Марків учень. Марко перебіг по йому очима, перебіг очима по дівчинці та гувернантці і зупинився на Катерині. Як і вся сім'я, вона була чепурна. Троки довгеньке обличчя, тонкий рівний ніс, рівні чорні брови, обличчя більш худе, ніж повне; вираз — спокійний, трохи гордовитий; на гордовитість та енергію

натякала й постанова голови — трохи назад; чорне волосся зачісане було вгору просто й гладенько і тим додавало ще більше поважності цьому обличчю. Маркові воно не сподобалося; очі — їх погляд він випадком піймав — були такі ж карі, як у батька, але трохи горді.

"Панська врода!" — подумав Марко і спустив очі.

— Ну, що ж у вас нового в місті? — озвався пан, виївши добру тарілку юшки та втираючись розгорненою серветкою. — Мабуть, пил, спека — таке, що й не продихнеш.

— Ну, сього добра у нас ще більше! — промовив Іван Дмитрович.

— Правда! Правда! — засміявсь пан. — Марко... вибачайте... Еге, Марко Петрович такий приїхав, що, мабуть, довго змивав з себе нашу степову пилюгу.

— Але в нас є таке гарне, чого в городі нема,— промовила Катерина, — наприклад, скеля.

— Вона завсігди кожну нову людину насамперед знайомить зо скелею,— промовив осміхнувшись старий Городинський.

— А хіба ж вона не гарна? — спиталася дочка.

— Аякже? Гарна! — згодився і батько. — Ось побачите, Марку Петровичу, я вам покажу. Се тільки Йван її не любить. Він там петербурзький урядовець,— се він, бачите, до нас на літо відпочити приїхав,— то він сміється з нас, бо не любить села.

— Що тут гарного? — сказав на те Іван Дмитрович. — Цей степ нескінчений, ці скелі страшенні, що чогось залізли серед цього степу,— примушують вас щогодини, щохвилини розуміти, що ви маленькі, мізерні. І всюди природа гнітить і дошкуля: сонце не хоче гріти, а

нестерпуче пече, або не гріє зовсім тоді, як треба; пил засипа горло й ніс; дощ ллє зовсім не тоді, як його бажають...

— Начебто завсігди вже так буває,— сказала Катерина Дмитрівна.

— Здебільшого. Ну от наприклад. Їду я степом. Сонце пече, заносить пилом. Од сонця страшенно болить голова, пил не дає дихати. Втомлені коні ледве плентаються. Коли це несподівано дощ! Пил змішався з водою, і брудні патьоки течуть мені по обличчю, біжать за спину. Я трусюсь, увесь мокрий з холоду, і не можу рушити з місця, бо потомлені коні не витягнуть з грязюки. Се твоя природа.

— Та ти зовсім белетрист! — засміялася Катерина. — Звісно, буває й таке, а ще більше буває гарного. А що ж, у твоїй канцелярії хіба краще?

— Ну, вже ж! Сидячи на м'якому кріслі у помірно натопленій чистій та чепурній хаті, рішаючи справи, що мають вагу для всієї Росії, я почуваю себе паном, царем над цією природою, над людьми...

— Він дума, що з своєї канцелярії переробить природу.

— Я хотів тільки сказати, що справді цивілізована людина не може почувати ніякої прихильності до природи, а тільки до цивілізованих форм життя. Найближчі до природи бувають дикі люди, бо й живуть по-звірячому. А де далі людина цивілізується, то все більше відбивається від природи, перестає почувати потребу в їй і... і намість природи, яка панувала досі над людьми, стає твердий уряд, що всім керує, все держить на припоні, все зна, до всього доглядається... і все може... Я не про урядовців кажу, я кажу про той справжній уряд, яким держиться ввесь лад громадський, про той уряд, що одним папером все може відмінити...

— Вибачайте,— озвавсь Марко,— коли я не згоджуся з вами. Папери нічого не відміняють на ліпше, хоча часто псують добре. От ви нарікаєте

на природу, а тим часом вона зовсім не винна, що вам так погано їздити: проведіть добрі дороги шосіровані, обсадіть їх деревами, поробіть добрі екіпажі і т. і., і т. і., то вам і буде добре їздити. Одно слово: піднесіть угору культуру людності! А се родиться широкою просвітою, самосвідомістю й самодіяльністю громадською,— себто цілком протилежним способом тому, якого вживають папіряні канцелярії.

— А, самодіяльність громадська!.. Се вже старе,— недбало відповів Іван Дмитрович. — Хотіли організувати цю самодіяльність у земствах,— і вийшов "земський пиріг". Ні, се не здатне! Тільки те добре, що робить тверда центральна влада, незалежна від усяких громадських впливів.

Марко нічого не міг одказати, бо почали вставати з-за столу.

— Ну, а тепер можна й одпочити! — промовив пан. — Ви, молоді люди, по обіді не спите, а мені непогано.

І він подавсь одпочивати. Марко теж пішов у свою хату, але, невважаючи на безсонну ніч у вагоні, заснути не міг,— нові враження не давали.

Минуло кілька день, поки Марко обговтався та звик до нової обстанови, до нових людей. Сім'я Городинських була багата панська сім'я. Старий Городинський з третього чи з четвертого класу гімназії пішов до війська, і гулянки з товаришами та карти далеко більше сподобалися паничеві, ніж скучні гімназіяльні лекції. За веселу вдачу та за те, що щедро сипав грішми,— улюблено його поміж товаришами. Батькова смерть рано примусила його покинути службу та взятись до хазяйства. Запакувавшися на селі, він дуже "змужичився", як казали про його аристократичні його знайомі, себто — відбивсь од міських звичок та смаків і навіть розмовляв трохи по-простацькому, часто вживаючи вкраїнські вислови. Це, одкак, не навчило його хазяйнувати, і хоча окономія його вміла витягати копійчину з усюди і мати в твердій руці мужиків з околиці, та се робив не сам пан, а управитель. Пан же мало до

чого встрявав, бо любив солодко попоїсти, гарно поспати та ка дозвіллі пореготатися за веселою розмовою. Був він малоосвічений, бо що вчив — забув, а читав хіба "Губернскія"2 та "Московскія Вѣдомости"3 — та й над останніми дрімав. А проте така була більшість сільських панів, а ще більше панків, то пан Городинський нічим і не відрізнявсь од їх. Був же чоловік не злий, і мужики навіть хвалили його часом, хоча ніколи не хвалили його економії.

Його жінка була більша пані, як він. Вона була дочка з дуже багатої панської сім'ї, ще й з рідні якомусь князеві чи графові. Тим-то сім'я її жила по-аристократичному. Марію Семенівну виховано в інституті4 і готовано заміж коли не за царенка чи князенка, то в усякому разі за генерала. Сама вона нижче генерала не спускала й очей. Але в один чудовий день великий батьків маєток продав банк, і вся сім'я (чимала — сім душ з матір'ю) мусила виїхати з блискучого Петербурга на село, де зоставсь їй ще невеличкий клаптик землі, що був тепер єдине її багатство. Відміна була велика. Спершу Марія Семенівна все сподівалася, що ось-ось прилетить, якийсь молодий герой — хоч не генерал, але хоч такий, що колись буде генералом — і забере її з собою до раю пишного та розкішного. Але час минав, а молодий герой не приходив. Панна спустила навіть трохи нижче: вона задовольнилась би й просто з офіцера, аби був багатий. Але й той не приходив. Так досиділа вона до двадцятьок трьох років. Життя, що здавалося дочасним, мусило зробитися їй довічним. Минув ще рік, і вона вже втратила надію на ліпше, коли нагодився Городинський, що був їм сусідою на селі. Він закохавсь у двадцятичотирьохлітній вродниці і посватав її. Подружжя Марії Семенівні здавалося зовсім не бажаним: що за манери, розмова, яка грубість мужича!.. Чи могло ж це все подобатися їй, що зросла серед тонкої атмосфери інституту та петербурзьких балів? Але ж сей степовий ведмідь багатий! — казали їй родичі,— мусиш іти, бо нічого не висидиш. Вона це й сама розуміла і пішла за молодшого від неї на два роки Городинського. Вона пішла, почуваючи, що приносить жертву, і ніколи не могла погодитися з своїм становищем. І досі вона поводилась так, мовби вона голова аристократичної господи, а чоловік щось інше.

Не змігши найти в йому задовольнення своїм аристократичним бажанням, бо він, одружившись, і не подумав кинути господарство та везти свою жінку на великопанські бали, як то їй бажалося,— вона вдовольняла себе хоч тим, що свої панські погляди, свій аристократичний світогляд прищеплювала дітям. Вона досягла, щоб сина віддано до однієї з найаристократичніших педаггогічних інституцій у Петербурзі. З сина вийшов чудовий бюрократ, кар'єра його була забезпечена, бо й тепер він уже мав чималу офіціальну посаду. Мати пишалася їм. Вона й старшій дочці натовкла голову чудернацькими думками про вищість панської породи, про те, що вона, Катерина, призначена до блискучої долі і т. і. Вона робила з дочкою те, що роблено замолоду з нею самою, і мала великий вплив на дівчину, хоч Катерина, розумна і з самостійною натурою, не завсігди годилася з материними поглядами і не завсігди скорялася материним вимаганням. Метою материною було — виховати дочку в тому ж інституті, де вона й сама вчилася. Але інститут був у Москві, а вони жили серед українських степів, і батькові зовсім не хотілося запроторювати так далеко дочку. Що ні робила Марія Семенівна, але завсігди плохий пан Городинський цього разу був надзвичайно упертий. Марія Семенівна згоджувалась уже на який ближчий ікститут, але пан Городинський безапеляційно сказав, що всі інститути нічого не варті і що він оддасть дочку до гімназії, як то всі роблять. Такою думкою про інститути він страшенно образив жінку, але не відмінив свого погляду: Катерина мусила вчитися в гімназії. А проте Марія Семенівна трохи розважилась: спершу довідалась, що у тій же гімназії вчиться й губернаторська дочка, а друге — вона примудрувалась так обставити Катеринине життя в місті, що дівчина, маючи панські нахильності, відразу опинилася в гімназії серед того невеликого гуртка, що його подруги дражнять аристократками, паніями і т. і. Тому впливові, що так боялась од гімназії Марія Семенівна, Катерина мало підпала і не "зіпсувалась" або "зіпсувалась" дуже мало.

Маркові пані Городинська не сподобалась. Завсігди мовчазна та трохи сувора, вона поводилася з ним якось особливо згорда, хоча завсігди дуже ввічливо. Через те Марко та вона мало коли що й говорили.

Не дуже розмовляв Марко і з Іваном Дмитровичем. Сей молодий адміністратор, сумуючи по своїй канцелярії, що панувала над людьми й природою, завсігди мав вигляд маленького Зевеса і ніколи не говорив, а звисока навчав, мов офіціальні накази видавав. Сей тон страшенно дратував Марка, а Івана Дмитровича так само дратував чогось Марко. Обопільна їх неприхильність виявилась і без розмов у холодному поводінні.

Більше зацікавлювала Марка Катерина. Врода її дуже дивувала його. Дедалі він приглядався до неї, то все більше мусив дивуватися надзвичайно артистично виробленим пружкам її обличчя. Починала вона зацікавлювати його і як натура. Вона розмовляла з ним мало, поводилась трохи згорда, хоча й не давала сього виразно навзнаки. Але в її очах світився розум, а стиск губів та крутий лоб показували енергію. З усієї сім'ї вона була хлопцеві найцікавішою, і Марко, дивлячись на неї, думав іноді: "Яка пишна врода! І жалко, що се — тільки панська цяцька!"

І Маркові справді чогось ставало шкода, що се так.

Життя Маркове склалося спокійно. Після вранішнього чаю він сідав учити свого учня — затурканого, запамороченого гнітючою системою класицизму хлопця. Маркові довелось багато попанькатись коло його, поки він хоч трохи його розбуркав і привчив розуміти те, що вчиш, а не вивчати слово до слова по книжці. У снідання, що припадало першої години, вчиття перепинялося на дві години, а тоді знов ще трохи вчилися — іноді до обід: так бажав батько. Обід, по-панському, бував не раніш п'ятої години або й пізніше, і після того Марко був уже цілком вільний. Той час він уживав на свою роботу та користувався з сільського повітря й природи.

II

Їхавши Марко на село, мав замір ближче придивитися до селянського життя, до народу. Йому доводилось і попереду бачити село, але більше нашвидкуруч, і він дуже зацікавився глянути на його уважніше. Тим-то, проживши з тиждень на новому місці, він надвечір у неділю лішов на слободу.

Пішов просто вулицею, цікаво роздивляючись на все. На погляд село було не дуже привітне, як мало не всі степові села. Правда, вальковані або муровані з каменю хати були здебільшого чималі, але й тільки ж того. Сірі або руді тини, кладені з каміння, часом на гнояці, що стирчала з-межи каменюк, були далеко сумніші й нечепурніші од веселих тинів, що до їх Марко звик у своему краї. Але найбільше його вражало те, що коло хат мало де й видко було яке дерево: біліли, а іноді й руділи хати, руділи тини, сіріла вкрита пилом вулиця — і ні гілочки зеленої, що закрасила б, звеселила б усе. Тілько далеко від хат, у кінці городів над річкою, видно було трохи якогось дерева — мов садовина та кілька верб.

Пройшовши Марко з гони, побачив, що назустріч йому йде юрма парубків. Парубки були в червоних кумачевих на випуск сорочках, попідперізувані цяцькованими поясами; деякі накинули на плечі чумарки, а деякі, поверх сорочок, одягли "жакетки", некшталтно пошиті на селі з черкасину або з якої іншої сільської тканини. Чоботи були на високих корках, з довгими халявами, у деяких повимережуваними густо мідяними "пістонами". На головах кашкети, збиті на потилицю. Деякі парубки були навіть погано повмивані після роботи в вугільній шахті (з неї вони поприходили вчора увечері додому), але видимо пишалися своею одежею. Парубки йшли швидко, махаючи руками. Один грав на гармонії, а всі співали, вигукуючи:

Параход ідьоть з накладом,

Двє Параші сидять рядом,

Вони рядишком сидять,

Папиросочки курять.

"Ось вона — сьогочасна народна поезія",— гірко подумав Марко і пішов далі. Під однією хатою сиділа купка не дівчат, а ще піддівків — років тринадцятьох або чотирнадцятьох,— і сі співали пісні, що навчились од своїх старших сестер. Марко всієї не чув,— розібрав тільки початок:

Повій, повій вітирок,

Іс трахтиря в погрібок:

Там бутилки шевеляцця,

А стакани говорять:

У гуляньї при компаньї

Парінь дєвушку абнял...

"Боже мій! — що ж це воно таке? Нехай би вже парубки, а то й дівчата не соромляться співати такої пісні!"

Він придивлявся до жіночої одежі — вона не була вкраїнська: мало не на всіх дівчатах поверх сорочок якійсь некшталтні, нечупарні "ситцеві кохти" висіли як мішки. Деякі були без кохтів, і на двох з їх Марко побачив не вкраїнську сорочку: повних рукавів нема, але коротенькі, косо позрізувані, і вся сорочка пошита кшталтом городянських чоловічих сорочок.

Трохи далі Марко вздрів під хатою трьох старих чоловіків та жінку, що сиділи на призьбі. Він підійшов до їх, поздоровкався.

— Пустіть, коли ваша ласка, до себе сісти відпочити! — попрохав Марко.

— Сідайте!..— ввічливо промовив один чоловік, мабуть, господар тії хати, де люди сиділи; але якось дивуючись глянув на Марка. Він посунувсь і Марко сів. Розмова стихла.

— Що се у вас дівчата та парубки таких пісень співають? — загомонів Марко.

— Яких? — нехотя спитався господар — чоловік уже під літами, з великою бородою.

— Та негарних! — сказав Марко.

— Хто й зна... Яких уміють...

— Де вони понавчалися? — не покидав свого Марко. — Невже вони позабували старі, гарні пісні вкраїнські?

— Хто й зна... Ми не встряваємо до пісень...

Чоловік говорив нехотя, пускаючи слова крізь зуби. Марко помітив се, і йому зробилося ніяково.

— А чого це у вас садків нема? — знов запитався він.

— А де ж ми їх насадимо?..

— А он у тому краї, звідкіль я родом,— там багато садків.

— А ви ж звідкіля?

Марко сказав.

— Гм...— пробубонів дехто, а господар, помовчавши, спитавсь:

— А сюди ж ви як прибились?

— Та ось учителем у вашого пана,— хлопця вчу.

— А! — сказали чоловіки і змовкли. Озвалася жінка:

— То ж то я дивлюсь, що ви мені по знаку,— думаю собі: де це я бачила? Аж воно я вас у дворі панському бачила, як носила туди кури продавати. Коли це було? У середу? Ні,— в четвер...

Розмова знов увірвалась. Маркові зробилося зовсім ніяково. Він посидів ще трохи і не знаходив слів, бачачи, що люди поглядають на його скоса та дивуючись. Їх погляди, здавалось, казали: "Якого він ката сюди приплентавсь?"

Марко встав, попрощавсь і пішов далі. Трохи відійшовши, він почув за собою розмову:

— Що воно таке?

— Чуєш же: панський учитель.

— Чого ж він приходив?

— А хто його зна... Може, пан послав що випитать?.. Бач — про садки питавсь...

Далі вже Марко нічого не почув, бо далеко відійшов.

"Не вмію я говорити з народом! — думав він, ідучи вулицею.— Вони мов бояться мене чи гордують мною не розбереш. Треба частіше ходити на слободу, добре зазнайомитися хоч з кількома селянами — тоді, може, й розговоримось".

Пройшовши трохи далі, Марко побачив коло однієї хати купу людей. Люди стояли, сиділи та жваво про щось гомоніли. Чути було навіть якісь невиразні співи. Підійшовши ближче, Марко побачив, що люди пили горілку, сидячи на рундучку або на землі, а то й просто стоячи. Це був шинок. Новий закон не дозволяв пити горілку в шинку,— отож люди виходили з хати та й пили коло шинку, і цього їм ніхто не забороняв. Марко потім довідався, що про шановніших шинкових гостей, таких, як сільське начальство або крамарство, була в шинкаря окрема хата, де він приймав їх мовби своїх гостей і де можна було пити, скільки схочеш. Прості ж люди впивались надворі і впивались, як бачив Марко, добре. Найдивніше було Маркові те, що поруч із старими людьми сиділи й зовсім молоді і всі гуртом тягли горілочку. Гармонія й тут рипіла, але пісня була ще гірша за ту, що чув Марко від парубків та дівчат. Дехто похитуючись кудись ішов, дехто вже заорав носом і слухав чмелів. Один добродій перестрів Марка. Се був старенький уже дідок, низенький, сухенький. Він скинув шапку, низько вклонився Маркові і промовив:

— Здрастуйте, барин, ваше благородія!

Марко відмовив на здоровкання і хотів обминути п'яного, але той зупинив його, розпірчивши руки.

— Ваше благородія! — скрикнув він весело, але ледве вивертаючи язиком.— Гуляємо?.. Уся громада гуля! Обчество!.. Падлець, такий син Семен Олексійович, падлець: таки викрутив обчественну землю. За те погуляєм!.. Є!..

П'яний поточився і впав: Марко пішов швидше далі. Він зрозумів, що се була громадська гулянка, що Семен Олексійович видурив у мужиків

за горілку громадську землю. В цьому селі була не одна громада, а аж три — тим-то гуляла тепер тільки та, що "пропила" землю, а інші мусли пити за свої гроші. Мабуть, такого добродія, що пив за свої гроші, Марко й стрів, трохи відійшовши від шинку. Чоловік, п'яний, як земля, сидів долі. Біля його стояла жінка і тягла його, кричачи:

— Уставай, проклятий! Уставай, іроде! П'янюго!

Чоловік силкувавсь устати, але не міг. А жінка все тягла його і все кричала плачущим та злим голосом:

— Падло п'яне! Усе попропивав!.. Одягтися ні в віщо! Їсти нічого! Нащо ти пшеницю одніс у шинк? Ажилєтка де твоя?

— П... пропив!.. Штурма Шимильов гуля! Бережись!..

П'яний простяг кулак і хотів скочити з долу, але впав зовсім і ту ж мить захріп.

Марко пішов швидше...

А тим часом уже вечоріло. Сонце сідало за високу скелю, що була по той бік річки, проти слободи, і останнім промінням золотило слободу. Вечірня прохолода починала віяти навкруги. Марко повернув додому.

Але йому не хотілося проходити знов тією ж улицею. Він звернув у провулок, і тоді пішов низом поза селянськими городами. Не поспішавсь додому, а йшов тихо, думаючи про те, що довелось йому побачити. Несподівано почув голоси: за тином стояли два парубки і розмовляли, не бачачи Марка.

— А давно ти до неї ходиш? — питавсь один.

— Та всю зиму.

— Чого ж ти бросаєш?

— А ну її к чорту — ще дитину приведе!

— Боїшся, щоб на тебе не сказала?

— Кат її бери — хай каже! Хіба мені що? Мало я перевів?.. А так... увєрилась!..

— А я ще до своєї поки походю...— відмовив перший.

Парубки розмовляли й далі, але що саме, Марко вже не чув,— він проминув їх.

Уже зовсім смеркло. На селі посвітилися. Парубки й дівчата дужче заспівали. Деякі гурти співали так близько, що Марко розбирав слова. З одного краю чулося:

Ой ти, Ваня, ти разсукин син такой!

Де ти, Ваня, сюю ночку ночував?

Чи у карту, чи в ігранти прогулял?

Чи у Каті на перинах пролежал?

А десь тоненькі дитячі голоси, триндикаючи до танців, приспівали:

Улюбився-урєзался!

Бил би ножик,— зарєзался!

Давай ножик, погастрєй,

Зарєжуся паскарєй!

Марко вернувсь у свою хату похмурий та замислений. Все, що він бачив, уразило його та ще й дуже погано. Важкі думи опанували йому голову. Він почув потребу щиро з ким поговорити і сів писати листа, до свого друга Семена Лісовського. Списав йому всі сцени, які сьогодня бачив, а наприкінці додав:

"Я зовсім не того сподівався. Досі я уявляв собі простий народ так, що він заховав у собі наш національний скарб — нашу мову, звичаї, поезію. Але замість поезії я почув "Іс трахтира в погрібок", замість щиро народньої мови — ламану мішанину. Про звичаї не знаю, але все, що бачив, доводить, що й вони не вдержались. І цей шинок, і ця розмова парубків про дівчат, і ці дівчата, що співають таких пісень... Сумно, Семене, сумно! Може, хоч у тебе є що відрадніше — розваж!.."

Другого дня, прийшовши до обіду, Марко побачив нову людину. Се був гість, Яків Петрович Голубов. Батько його, захожий москаль, колись ганяв з України на північ гурти, а далі так розжився, що міг купити в українських степах більш як тисячу десятин землі, тоді дуже дешевої. Сам господарював мало, а більше наймав землю за гроші людям і добре з них брав. Помалу прикупав ще землю. Син Яків, одинець, спершу мав був допомагати батькові, навчившись трохи письма у якогось дяка чи солдата. Але ж далі побачив старий Голубов, що освіта дає змогу ширше розсувати руки, далі їми сягати, хапаючи та тягнучи до себе в кишеню, й він оддав сина до гімназії, а потому, як той схотів, і до університету. Син вийшов відтіля "паном" на всі боки і, одержавши незабаром після батька чималу маєтність, осівсь там та й почав хазяйнувати. А проте він не запакував себе на селі: гулящого від господарювання часу жив у місті, любив бувати поміж людьми, любив веселе панське товариство, не цурався й книжки, люблячи найбільше сьогочасних французьких натуралістів, і в інтимному гуртку казав, прицмокуючи, про "Нану":5 "Се книжечка дак так!" Одягавсь пристойно, був з себе непоганий і

подобався жінкам, з якими вмів розмовляти весело й дотепно про всякі дурниці. В поважнішому товаристві любив критикувати літературу та вмілість, говорити про психологію та політику. Серед панства, хоч і не найвищого, його залюбки приймано; та й більше панство не цуралось його і саме ось через що. Перенявши від батька та поліпшивши його систему хазяйнування, він зумів так гарно господарювати, що вже купував нових тисячів зо три десятин землі, а його гроші часто йшли на позички панам; зовсім зрозуміло, що чимало панів Голубов мав векселями у себе в руках — то мусили такі приймати його за знайомого, хоч би й не хотіли. Городинський теж щось йому винен був, і хоч пані Городинська часом і щулила якось особливо очі на Голубова, але се тільки тоді, як він не міг того бачити; знала, що без його не обійдешся, бо їх хоч і чимала маєтність була заставлена та й перезаставлена вже по банках.

Маркові трохи не сподобались його хитрі та швидкі очі,— з їх визирав крамарчук. Але взагалі з погляду се був освічений чоловік — гарно вбраний, з гарно підстрижекою русявою борідкою, з викоханим чепурним обличчям. Посідали за стіл, почалася гуртова розмова. Тільки пан Городинський, завсігди балакучий, тепер чогось супився. У його трапилась суперечка з людьми, він не міг її ніяк забути і нарешті таки не втерпів і розповів усім.

— Подумайте, п'ять десятин найкращої пшениці витолочили падлюки! Сьогодні волів заняв,— прийшли, говорять: — Оддайте! — Оддайте! — І такі вже ласкаві та ввічливі!.. Ні, брешете,— заплатіть мені за п'ять десятин пшениці!

— Заплатять вони вам! — обізвавсь Голубов.— Хіба ви не знаєте цього хамства: вони раді б інтелігентну людину з'їсти! Хіба для їх істніє власність? Вони тільки свою власність уміють поважати.

— А панської — ніколи! — перепинив Городинський.— Се правда. Ми і мужики — се два вороги. Мужик вишукує всякої змоги одурити, обікрасти, підвести під монастир пана.

— Невже так? — спитався Марко.

— А ви ще не знаєте? — повернувсь до його старий Городинський. — Ви ще не знаєте цих мошенників? Та знаєте ви, що у мене, відколи я господарюю, ще не було з їми умови, яку б вони цілком, так, як треба, додержали.

— То нащо ж ви з ними маєте діло? — спитався Марко.

— Як — нащо маєте діло? — здивувавсь пан.— Треба ж мені хазяйнувати, треба ж із чогось жити!

— Виходить, що ви все ж користь од їх маєте?

— Вже ж маю! Нащо ж би я й клопотався з цими падлюками! Але коли робиш діло, то роби чесно, а не щоденне одурювання!

— Вибачайте, ви бували коли на селі? — спитавсь у Марка Голубов.

— Бував, але дуже на короткий час.

— Шкода, що ви не були довше та не господарювали самі,— тоді ви знали б що це за цяці. Їм нема ні законів, ні релігії — нічого святого. Се не люди, а свині!

Кров спалахнула в Марка, як він почув цю образу, кинену на його народ. Але він здержавсь, та ще до того тут пристав до розмови Іван Дмитрович.

— Я цілком згоджуюся з вами,— промовив він до Голубова. — Я давно вже думаю про се і дійшов укупі з найкращими адміністративними розумами в Росії до тієї думки, що тут треба якнайшвидше запобігти лихові...

— Та цим же ти запобіжиш? — перехопив старий Городинський.

— Ось,— протяг далі спокійно та поважно син,— я зараз скажу. Мені здається, що лихо в тому, що мужик живе не під законом,— його життя, його діяльність не зрегульовані. А се повинно бути. Повинна бути така адміністраційна система, що не дозволяла б мужицтву хитатися туди й сюди і в дрібницях регламентувала б масову роботу: щоб за погане хазяйнування, за пияцтво, за лайку, за мошенництво, за неходіння до церкви, за неповагу до старших і за всякі такі ікші мужичі провини була зараз кара і щоб та кара завсігди висіла над мужиком, не дозволяючи йому відхилятися набік.

— Справді? — спитався Марко. — І се тільки мужикові? А чому ж, коли так, і не панові? Адже й пани винні в тому.

— Чому? — жваво обізвався Голубов.— Тому, що люди поділяються на дві частини — ні, "стани" — ні, бо ся річ тільки послідок тієї чи іншої державної системи, а я кажу про те, що єсть послідком соціально-економічних обставин,— поділяються на дві частини: освічених або тих, що порядкують, та неосвічених або тих, що працюють. Се закон життьовий, й його ніщо не зсуне. І закон цілком правдивий: на те, щоб процвіла культура, цивілізація, треба, щоб нерозвита маса давала свою мускульну працю. Але ми тепер бачимо, що ця маса нехтує своїми обов'язками і тим шкодить культурі. Мусимо, отже, запобігти цьому лихові, присилувавши її.

— Я додам ще одно,— почав знову Іван Дмитрович,— а саме те, що така система мала б ще й іншу вагу: вона виховувала б масу в потрібному напрямку, робила б з неї гарну дисципліновану робочу силу.

— Себто,— сказав Марко,— ви хочете виховувати народ так, як виховують воли чи коні?

— Чому ні? — зовсім спокійно відмовив Іван Дмитрович. — Дарвін6 довів, що закон для звірят і для людей один. Чому ж нам систему виховання звірів не перенести на темну робочу масу? Вона ж у посуванню наперед цивілізації відограє таку ж ролю, як робоча товарина у нашому господарстві.

— Ні,— озвавсь пан Городинський,— може, твоя система й гарна, але всі ваші системи,— бачили се ми добре за останні часи,— ні до чого не доводять. Волію вже старе кріпацьке право. То так система була! Система слухняності!

— Ах, папа,— ну хто ж тепер може думати про кріпацтво? Се тепер дико! Я кажу, що, зовсім одкинувши ті застарілі форми, можна спорудити таку нову...

— Що вона буде гірша від старої? — перепинив Марко. — Я не розумію тільки одного: як може людина казати про другу людину, що її можка виховувати як коня або вола!

— Я теж цього не розумію! — почувсь зненацька Катеринин голос.— Я згоджуюсь, що мужики не здатні до такого життя, як ми, освічені люди; але все ж вони — люди!.. Чому ж, коли так, не вести їх і на заріз?

— Ah, mon Dieu! Нащо так гаряче? — озвавсь сміючися брат.— Заспокойся, ніхто не буде мужиків різати, а кажуть тільки про те, щоб зробити їх здатними до роботи на освічений клас, що дає всьому порядок.

— Та яке ж право маєте ви се робити? — палко спиталася Катерина і її блискучі очі стали ще блискучіші, а щоки так і зачервонілись.— Мужики також люди!

— Такі ж, як і так звана інтелігенція! — додав Марко.— В цьому я зовсім згоджуюсь з вами, Катерино Дмитрівно, і тільки мені здається, що

ви помиляєтесь, вважаючи народ не здатним до культури та просвіти. Я думаю, що простий народ, а надто народ український, так саме здатний до вищої культури, як і панський клас. Що цьому правда, тому багато доводів.

— Яких? — спитавсь Іван Дмитрович.

— Та хоч би те, що народ дав багато талановитих і навіть геніальних людей,— Шевченка, наприклад.

— Я нічого не читала Шевченкового,— відмовила Катерина.— Я тільки чула, що єсть такий хохлацький поет.

— Ви, одначе, українофіл! — скрикнув Голубов.

— Що таке українофіл? — спиталася Катерина.

— Українофіли,— відказав їй Голубов,— се люди, які хочуть усіх удягти в свити, обути в дьогтем вимазані чоботи і примусити всіх розмовляти по-хохлацькому.

— І на додаток,— доточив Іван Дмитрович,— вони сепаратисти, бо марять про гетьманство, про те, щоб розваляти Росію і з своєї Хохландії зробити мужицьку республіку.

— Ви трошки не так визначили річ,— засміявся Марко. — Українофіли, чи — ліпше сказати,— українці, свідомі свого "я",— се люди, які розуміють, що українська людність,— або по-вашому хохли,— то зовсім не є просто купа людей, що живуть на такому там місці, а се є одно органічне ціле, нація. Потім вони розуміють, що освіта народних мас може бути тільки на національному грунті, і що національний індивідуум так саме вимагає собі змоги виявляти своє "я", свій духовний зміст, як і кожний інший. Через те вони й дбають, щоб українські маси освічувались рідною їм мовою, а вкраїнська народність щоб придбала

змогу виявляти своє "я". Однією з тих вияв є, наприклад, література. Через те ми дбаємо, щоб викохувалось українське письменство.

— Нема української мови — є тільки жаргон,— гостро відказав Голубов.

— Як хочете називайте, чим говорять мільйони народу,— се однаково. Важне не се, а те, чи є в цих мільйонів бажання виявити себе яко народність, чи нема. Коли є і мають вони до того силу,— досить того. Тоді являється література.

— Де ж вона у вас? — аж скрикнув Голубов.— Де ваші Тургенєви, Толстиї, Пушкіни? Це література, і як же ви можете зневажати її і хотіти заводити якусь іншу?

— Ми зовсім не зневажаєм її,— відказав спокійно Марко,— навпаки, любимо й поважаємо цих високоталановитих авторів, що мають почесне місце між світовими вчителями; але се не може перешкодити нам писати про свої потреби, про своє життя по-своєму, бо нам так краще. Це більше, цілковитіше задовольняє наші потреби, і через те ми так і робимо.

— І ви думаєте, що ви чогось можете досягти? Ви!..— аж скрикнув Голубов і ввесь почервонів.

— Я певний, що досягнемо,— відповів Марко, силкуючись бути спокійним.

— Чого? — спитав Іван Дмитрович.— Щоб розвалилась Росія?

— Вибачайте, Іване Дмитровичу, але мені здається, що се питання можна облишити. Ми справді домагаємось, щоб українському народові забезпечено його права як нації, але від сього і до розвалювання Росії ще дуже далеко.

— Та що це у вас така нудна розмова зайшла? — скрикнув пан Городинський. — Давайте або вставати, або що, бо вже, здається, нам нічого не дадуть! Вибачайте!

Всі повставали і пішли в сад. Голубов підскочив до Катерини.

— Вашу руку!..

— Я не люблю ходити під руку,— відмовила та.

— Як вам подобається ваш студент? Справжній демагог, йому не погано б прикороччати язика.

— Я думаю, що кожен має право виявляти які хоче погляди.

— Ого! Та се він і вас швидко поверне у свою віру!

— Я не люблю такого шуткування. Ви сьогодні злі.

— А ви дуже добрі, тільки не до мене.

Про що ви сперечаєтесь? — спитавсь Іван Дмитрович, що вкупі з Марком нагнав їх.

— Та ось,— промовив Голубов,— Катерина Дмитрівна виявляє прихильність до українофільства.

— Прихильності до українофільства я не виявляю,— промовила Катерина почервонівши,— навпаки, я дуже бажала б, щоб українофілів зовсім не було.

— Чому? — спитався брат.

— Тому, що я люблю Росію, а ти сам кажеш, що українофіли — сепаратисти. Я тільки сказала, що кожен може мати такі думки, які схоче.

— Опріче тих, що шкодять державі! — авторитетно промовив брат.

— Сподіваюсь, Іване Дмитровичу, що ви в цій справі не втілена непомильність,— спитався сміючись Марко.— І, як по правді казати, то я ніякої шкоди не бачу державі від того, що вкраїнська народність буде розвиватися так, як сама хоче; навпаки...

— Але вона не буде розвиватися! — зло сказав Голубов.— Їй сього не дозволять!

— А на підставі якого права? — спитав Марко.

— На підставі права дужого!

— А! Ну, то в такому разі я скажу вам, що слово й думка краще подужує, ніж кулак та шабля. Я підожду того часу, коли ми зробимося дужі, і тоді скажу вам те, що ви кажете мені тепер.

— Ніколи ви не будете дужі! — скрикнув Голубов.

— Себто: вам не хочеться сього? Ви так палко говорите про се, що можна думати — самі зовсім інакше гадаєте.

Голубов аж посинів спересердя. Катерина дивилась на його, і він тепер їй страшенно не подобавсь. Звичайно він був ввічливий та галантний. Але тепер йому бракувало толеранції, і він був навіть незвичайний. Його чепурне обличчя налилося спересердя кров'ю і зробилося погане. Катерина несамохіть рівняла його до спокійного, трохи блідого Маркового обличчя з темними позападалими очима, з високим лобом та рівним носом; їй подобалось, як спокійно та впевнено

поводився Марко в суперечці. І вона думала собі: "Яка різнація! Запевне — цей студент зубожілого, але щиро панського роду. Які в його малі руки!.."

І, зовсім не помічаючи того, що се буде трохи незвичайно, вона спиталася:

— А де ваш папа служить, Марку Петровичу?

— Мій батько вже вмер,— одмовив Марко,— і ніде ніколи не служив: він був чоботар і, поки живий був, держав мене в гімназії тим, що шив чоботи.

Катерина страшенно почервоніла і змовкла, думаючи: "От дурна! Нащо було питатися? Добре ще, що мама не чула. Чоботарський син — маєш аристократію! Але ж яка різниця: і той мужичий син, і той,— а хіба ж можна їх рівняти?"

І вона знов подивилась на Марка та на Голубова, і їй здалося, що рівняти їх і справді зовсім не можна.

А Марко йшов та собі думав: "У цієї дівчини, здається, гарне серце, але як її зопсувала панська сім'я, панське виховання! А яка врода!"

Сівши того вечора у себе в хаті до роботи, і сам не помітив Марко, як став думати знову про панночку. "Їй заморочили голову всякими дурницями, — от вона й говорить не знати що. А якби їй доброї направи, то з неї людина була б. Не може ж краса так дурити, бо краса повинна єднатися з добром. А без доброї науки пропаде дівчина. Яка шкода". "Що се я? — упіймав Марко сам себе на тих думках. — Чого се я так про неї дбаю? Хіба їх мало таких, запаморочених отаким нерозумним вихованням? Чого ж сю так жалію, мов вона щось надзвичайне? Ану лиш до роботи!"

І нахилився знову над зшитком, перо забігало по паперу, думки виявлялися словами, але виявлялися не швидко, мов чіплялися десь, мов перешкоджало їм щось... І помалу-малу рука ворушилася тихше й тихше, врешті зовсім припинилася, а Маркова думка знову пішла зовсім у інший бік: "Де він бачив такі очі, як у сієї панночки? Ніяк не згадає... А може, й ніде не бачив, а так — се був сон його душі — сі гарні блискучі горді очі. Горді очі... але, певне, вони й ласкавими вміють бути... і щасливий той буде, на кого вони глянуть ласкаво..."

Чи та ба? Та що се я? — знову сам себе перепинив Марко.— Що мені Гекуба і що я Гекубі?7 Ні, я просто втомлений,— краще спатиму. Але погано спав Марко сю ніч...

III

— Невже всі оттак дивляться на народ,— всі ті інтелігенти, що живуть на селі? — думав Марко, згадуючи через кілька день розмову з панами. — Або: невже народ такий зіпсований? Не хочу тому йняти віри! До панів народ справді ворожий, але не до інтелігенції. Тут історія винна: народ у цих панах бачить тих, що ще недавно били його різками, — зрозуміло, що мужик з паном не ладнають. Але проміж народом та інтелігенцією нема нічого, і аби ця інтелігенція була національною,— народ піде за нею, народ злучиться з нею на спільну роботу задля добра й розвитку рідного краю...

Але все ж я мало знаю народ. Моя спроба зазнайомитися з ним не довела ні до чого — зо мною не хотіли розмовляти. Чому? Адже я не пан і ніяких справ з мужиками не маю. А з чого народ знає, що я не пан? Адже я живу з панами, ходжу в панській одежі,— ну, він і на мене тим же духом дише, що й на пана. Якби довше я пожив на селі та краще мене люди стали знати, то було б інакше. Шкода, що не можна довше на селі пожити! Але від кого б щось довідаться про селян сьогочасних? Від кого ж, як не від учителя! Він же тут інтелігентна сила!

Тільки прийшла неділя, Марко вранці, розпитавшись, де школа, пішов туди. Пішов тією ж вулицею, що йшов нею й перш, поминув знайомий йому шинк,— біля його тепер не було громади, але кілька людей таки гостювало на піддашші; тоді завернув ліворуч у другу вулицю і зараз же побачив на їй, проміж простими мужичими хатками під солом'яною покрівлею, будиночок під зеленим дахом, з рундучком, а над рундучком на чорній дошці білими літерами було написано: "Бакалейна торговля С. А. Цупченка". На рундучку стояв чоловік на зріст не високий, але огрядний, у штанях навипуск, у жілєтці та в жакетці; на животі метлявсь товстий ланцюжок од годинника. Сите виголене обличчя з підстриженими вусами було червоне, очі злі: він сердився. Перед рундучком стояв у поганенькій полатаній сорочці, скинувши шапку та покірно схиливши голову, якийсь чоловік і слухав, що казатиме сердитий добродій у жакетці. А той, задерши голову назад та виставивши праву ногу наперед, велично стояв і казав сердито, навіть кричучи:

— Для п'яниць, для обманщиков у мене нєту помилуванія! Ти обов'язавсь приставить у таке-то число гроші і пристав, хоч здохни, а пристав!

— Семене Олексійовичу, та хіба ж я п'яниця або хіба я коли вас обманював? Підождіть хоч з місяць, поки зароблю!

— Підождіть! Усі ви п'яниці та мошенники! Ви не чуствуєте благодіянія, которое вам дєлають.

І Семен Олексійович плюнув спересердя.

— Та, Семене Олексійовичу,— ви ж знаєте, скільки я у вас позичав грошей: усього п'ять рублів, а тепер уже проценту набігло п'ятнадцять. Якби п'ять, то я й зараз оддав би вам.

— Вон! Пристав усе, а то цінувать буду!

Ці слова образили мужика:

— Кого цінувать? Мене? А не діждеш!

— Што-о? — зарепетував Семен Олексійович.

— А те, що ти вже забрав мою землю, забрав мої воли, а тепер ще й до хати добираєшся? Не діждеш!

— А вот я тібє покажу, што єсть на вас суд!

— Кат тебе бери з твоїм судом! Єсть і на тебе суд!

— На мене? Протів тебе? Протів мужлая! Протів мошенника!

— Та й проти мене ж! Ти думаєш, як ти багатий, так тобі все можна? Ти думаєш, як ти півслободи занапастив, землю мошенницьким способом видурив, так тобі все можна? Не діждеш!..

Мужик енергійно махнув рукою, плюнув і пішов геть.

— Ах ти ж!..— Семен Олексійович мав сказати щось дуже погане, але в цю хвилину побачив іншого чоловіка, що підходив до його.— Чого ти? — мов чвиркнув, спитавсь він.

Чоловік скинув шапку і вклонився:

— До вашої милості, Семене Олексійовичу.

— За каким дєлом? Гавары!

— Не погнівайтесь, Семене Олексійовичу! Така біда! За викуп досі не заплатив — правлять... Дайте шість рублів!

— Ба! Як нужно мене, то "до вашої милості, Семене Олексійовичу",— перекривив крамар чоловіка,— а як получе дєньгі, так тоді вже чортом смотрить. Усє ви такі!

Чоловік мовчав, понуривши голову.

— Вам оказуєш благодіянія, од голодної смерті вас, п'яниць, спасаєш, а од вас нікоторої благодарності!

— Це звісно, за це спасибі вам, Семене Олексійовичу, що ви нас, дурних, не забуваєте! — казав покірним голосом чоловік, втупивши очі в землю.

Семен Олексійович трохи подобрішав од тих слів. Він почав і собі ласкавіше:

— Ви, мужики, не понімаєте нікоторого благородства. Вам добро дєлаєть образований чоловєк, а ви йому зло!

— Се тошно,— одмовив чоловік,— ми, звісно, люди темні, не знаємо, как і што,— не так, як образовані люди, як ви, Семене Олексійовичу.

Семен Олексійович усміхнувсь на ті слова.

— А єжелі необразовані і не понімаєте, то довжні образованого чоловіка слушаться. Потому образований чоловік повсєгда зна, как і што.

Тепер Семен Олексійович став уже зовсім ласкавий. Він гравсь ланцюжком од годинника, а сам казав далі:

— Повсегда вас, мужланов, научить можеть. А главноє наученіє — ви должні благодарить покорно, єжелі вам благодіянія делають.

— Та хіба я... Та я для вас, Семене Олексійовичу... повсегда благодарим покорно і послухаться радий,— казав далі чоловік.— Аби ваша милость — хоч рублів шісгь.

Семен Олексійович побачив Марка, що стояв неподалеці і дивився на все це, і відразу ввірвав розмову.

— Ступай у лавку! — промовив він до чоловіка.

І зник у крамниці, а за ним чоловік. Марко пішов далі вулицею. В кінці її стояла школа. Школа була в невеличкій неохайній необмазаній будівлі, що стаяла на тому ж дворі, де й валость. Марко стрів у дворі сторожа і спитавсь:

— Дома ваш учитель?

— Дома! Дома! Пожалуйте, ваше благородія! — заметушився сторож, думаючи, мабуть, що се якесь начальство прибуло. Він увів Марка в сіни і одчинив перед ним двері просто в клас:

— Пожалуйте!

— Та мені вчителя треба! — промовив Марко.

— А ось вони зараз прийдуть! — відмовив дідок та й побіг швиденько через сіни на другу половину будинку.

Марко зоставсь у класі і почав розглядати його. Нефарбовані, погано пороблені парти, всі порізані та пописані школярськими руками; кілька заялозених малюнків з сюжетами з Св [ятого] Письма по стінах, шафа — от і вся школа; хата була невеличка, низька. Марко хотів був ще роздивлятися, але ту ж мить одцинилися двері, і невеликий на зріст, з маленькою білявою борідкою, блідим обличчям, учитель увійшов у клас,

застібаючи стареньку піджачину. Познайомились. Учитель звався Карпенко Петро Олександрович.

— Дуже радий! — промовив учитель, стискаючи Маркову руку,— просю до моєї хати!

Знову перейшли сіни та й увійшли у вчителеву хату. Се була світличка, переділена надвоє параваном, старим та обідраним. У хаті було вбого, меблів мало, та й ті старі, але чисто. У кутку коло сталу висіла поличка, а на їй кілька книжок; на столі зшитки, шкільні підручники.

— Ми, городяне,— почав Марко,— дуже цікавимося вами, селянами, — себто — народом і тими, хто близько біля його стоїть та з ним зв'язки має.

— Так...— промовив учитель якось несміливо.

— Ми зовсім не знаємо народу, а знати його треба. Бо тоді тільки, як інтелігенція знатиме народ, тоді тільки вона зможе говорити про єднання з ним, про народну просвіту, нормально поставлену.

Марко зупинивсь, дожидаючи, чи не скаже чого вчитель. Але той мовчав, тільки якось нервово посунув рукою по білявому, зачісаному вгору волоссю.

— Мені здається,— почав Марко знову,— що народні вчителі яко люде, що живуть серед самого народу, багато можуть допомогти в справі поєднання інтелігенції з народом. Народний учитель знає народ...

— Еге, се правда, що нам, учителям, таки доводиться знати його,— промовив нарешті вчитель.— Але ж я думаю, що дуже багато треба часу, щоб просвіта прищепилась народові. Народ дивиться на школу мало-мало як не на ворога свого. Бачили ви, яка школа зокола? Гарчав

усю весну, щоб помазали, так староста каже: "Я про те й думати забув". А взимку? Насидишся і без дров, і без усього. А прикростей усяких з цим народом з поводу школи — купа! Ні, якби вони любили просвіту, то любили б і школу, а то вони її не люблять.

— Але ж,— перепинив Марко,— вони посилають своїх дітей учитися?

— Чому не посилати, коли єсть школа? Але якби земство школи не завело, то ви думаєте, що вони самі це зробили б?

— Думаю, Петре Олександровичу. Я маю історичний приклад: ще як на Вкраїні не було ніякого земства, ще за козацької старовини, усюди тоді повставали школи приватною ініціативою.

— Може...— відмовив Карпенко. — Я того не знаю, як у старовину було... Я кажу про те, як тепер. Ніколи не дадуть хлопцеві довчитися до екзамену як треба.

— Але що ж ви зробите, коли економічні обставини їх такі?

— Якби ви знали, яково багато натерпишся через отой екзамен! Тільки ж те й робиш, що б'єшся, як риба об лід, щоб хоч так-сяк обтесати хлопців, щоб вони на екзамені не стовпцями стояли. А ви знаєте, що як мало школярів здає екзамен — се вже нашому братчикові хоч шукай іншої посади. А тепер такі часи повелися, що на науку мало начальство зважає а здебіьшого на те, щоб школярі вимуштровані були, щоб по-солдатському швидко відмовляли та начальників знали.

— Як-то: начальників? — спитав дивуючись Марко.

— А от! — учитель покопавсь між паперами на столі, витяг друкований аркушик і подав Маркові. На аркушикові посписувано було всіх начальників над школою і губернією, починаючи з найвищого, петербурзького, та аж до найнижчого — кожного з повним титулом.

— Оце вчимо. Ви не думайте, що це так собі, дрібниця! Якби ви побачили, як важко дітям оце вчити,— аж жалко іноді їх стане. Ніяких тих титулів та рангів вони не знають, не розуміють і плутають страшенно. Вчимо тиждень, другий, а спитаєшся,— воно тобі й каже: "Его высокопревосходительство дъйствительный статскій преосвященный, господинъ директоръ народныхъ округовъ просвъщеній Иванъ Сидоровичъ Сидоровъ". А він до того ще й не Сідоров навіть, а Трьошкін.

І Марко, і вчитель засміялись.

— От воно чудно, а їй-бо, хоч плач іноді! Хоч як добре школяр на екзамені знає, а на начальниках збився,— все ляснуло, а на вчителя лихо: не привчаєте поважать старших, вольнодумність!.. А ми, їй-бо, старших поважаємо, тільки що дуже важко вчити.

Хтось затупотів у сінях.

— Мир дому сьому! Чи дома ви, Петре Олександровичу! — почувся товстий бас, і на порозі виявилась висока кремезна постать у попівській рясі. Піп поздоровкався з учителем та з Марком,— з ним він уже стрівавсь у панів Городинських,— і сів до гурту.

Піп був ще не старий і на перший погляд подобавсь. Його нечепурне обличчя з кошлатою бородою здавалося Маркові добрим.

Довідавшись про що мова, додав і свого.

— Що важко, то важко вчителям, ну, та й учителі бувають усякі. У нас учитель гарний, а от... Ну, сказати — кріслянський учитель: зліз серед школьного двору на кухву, постановив круг себе школярів і скрипку взяв. Сам грає і на кухві танцює, і школярі за ним танцюють!

— А що ж там дивного? — оступивсь учитель.— Сидить чоловік сам, одинокий на слободі — очортіє, ну й почне дуріти... Добре ще, як не п'є.

— А оце ще як? — знову сказав піп.— Один учитель тут поблизу... Так йому очортіло все одно та одно вчити, що він почав своє вигадувати, та й ну мучити школярів усякими такими питаннями, що на їх нікто не може відмовити. Наприклад, з арифметики: а скільки — питається — бубликів міс— титься в нашій землі?

Усі засміялися, а Марко спитався:

— Та невже ж таки можна так одуріти? Адже кругом люди! Читав би!

— Не все ж за книжкою! — відповів піп. — Та хоч би й схотів, то й книжок у нас нема,— додав учитель.— Хіба "Ниву"8 та "Епархіальныя Вѣдомости"9 пренумерує батюшка. Так "Ниви" ж самої не начитаєшся, а "Епархіальнихъ", то й батюшка не чита.

— А люди — де вони? — загомонів знову піп.— Городинські — дуже пишні пани, а до мужлаїв не ходити ж учителеві... Хіба до Цупченка — той таки хоч трохи закривився на чоловіка.

— А чому ж і до мужиків не піти? — спитався Марко.

— Вигадуйте! Чого там ходити? Та й люди погані. Наголо всі мошенники та п'яниці? — махнув рукою піп.

— Ні,— сказав Марко,— мені здається, що коли вчитель хоче освічувати народ, то він повинен його знати добре і не цуратися його. Тоді вчитель не буде сидіти одиноким на селі і не одуріє з нічого робити.

Піп почав сперечатися.

— Знаємо ми їх і так, які вони! Ви думаєте, вони поважають батюшку, вчителя? Так і дивиться, щоб менше дати за требу!

Марко згадав, як навіть Городинські казали про попа, що він уже занадто багато бере за треби. Він не схотів з ним суперечитись, бо було б то ні до чого, і трохи згодом піп пішов.

Марко лишився з учителем, і вони далі розмовляли про те, через що треба єднатися з народом. Зговорилися й про те, як далеко школа стоїть від народу. Марко доводив, що вона чужа народові вже самою своєю мовою.

— От, наприклад, скажіть, Петре Олександровичу, чи добре діти розуміють ту мову, якою ви їх учите? — спитався Марко.

— Де там добре! — махнув рукою Петро Олександрович.— Оце читаєш з ними книжку, питаєшся що те або те слово значить,— таке часом одмовлять!.. Кумедія бува!.. Я іноді записую — сміху ради... Ось постривайте!..

Він знов покопався на своему столі і витяг звідти папірець та й почав з його вичитувати, як його школярі поясняють московські слова. Читав і сам реготався, та й справді пояснення були часом надзвичайно чудні.

— І сказати б дурні,— говорив учитель,— дак ні: поговориш з ними, то дуже тямуща дітвора, а, отже, сплете таке!

Марко скористувався з цього і почав розказувати про потребу рідної мови в школі, про те, як се робиться в Галичині. Вчитель слухав, широко розплющуючи очі, і, іноді дивуючись, питався:

— Так-таки і в гімназії — ну, скажемо, фізику,— по— вкраїнському?

— Авжеж!

— І в університеті?

— І в університеті.

— Штука, я вам скажу!

Він аж схопився з місця — так його це вразило — і почав ходити по хаті, раз у раз нервово соваючи худою рукою по білявому волоссі. Але потім зупинився.

— Ні, Марку Петровичу,— може, там так і можна, а в нас ні! — сказав він зважливо.

— Чому ж то так?

— Де ж у нас? Нема таких людей, щоб того хотіли.

— А народ,— спитав Марко.— Мільйони народу? Ви скажете, що він сам москалиться,— то правда. Але йому цього треба, і коли він того не каже, то тільки через те, що поки що не розуміє сам своєї потреби. Треба, щоб йому це було вияснено.

— А хто ж вияснятиме? — не згоджувався вчитель.— Нема таких людей.

— Ні, є,— відказав Марко і почав розказувати вчителеві про нову вкраїнську інтелігенцію, про національний рух український.

Учитель цього нічого не знав. Він страшенно зацікавився, і вони довго розмовляли...

Вертаючися Марко від учителя, не пішов слободою, а звернув набік і пройшов аж під скелю. Слобода стояла в величезній балці, а балкою

протікала маленька степова річка, виляючи то туди, то сюди. Один бік тієї балки був положистий, а другий зривався високою, у кільканадцять сажень кручею. Дольна половина величезної скелі, припавши землею, поросла чагарями та невеликими деревами, але горішня знімалась високо та стрімко і то руділа, то сіріла своїм величезним камінням. Унизу, аж над самісінькою річкою, поросли більші дерева, а поміж їх вилася в холодку стежка; вона доводила аж до містка, що зроблено було через річку у панський сад. Марко побрався тією стежкою попід скелею, але не пішов у панський сад, а звернув до криниці.

Криниця била з-під скелі, з-під каміння. Тут дольня частина скелі не закривалась землею та зелом. Здавалося, неначе якась величезна сила оце тільки зараз виперла з середини з землі страшенну кам'яну велич і поставила її навіть не рівною стіною, а так, що горішня частина вистромлювалася наперед і нависала. Каміння, товсте й тонке, лежало шарами, мовби його складала людська рука; навскоси проти землі, вганяючись у скелю, воно йшло вниз і, здавалося, доходило аж до осередку землі. В одному місці скеля згори аж донизу розкололася і за тією розколюватиною поземні шари каміння ставали мало не сторчовими. І все те важко й грізно нависало над землею, і здавалося, що ось-ось воно грюконе все додолу і роздавить того необачного, що насмілиться тут бути... А воно нависало тут сторіччя...

Отож із-під того величезного каміння десь узялась вода та й витікала чистою, погожою та холодною течією. Хтось змурував з каміння цямриння над тією криничкою, ще й накрив її зверху плескатими камінюками. Над криничкою вистромилася з скелі одна каменюка — хтось поставив на їй образа. Образ був давній, і тепер на йому не було й знати малювання, але Марко знав, що, невважаючи на се, щороку на зелені святки дівчата приходять уранці сюди квітчати сього образа і скелю над криничкою, а тоді вже йдуть до церкви.

Марко любив тут сидіти. Од усього цього місця віпло дикою могутньою красою. Трохи одступивши від скелі, починався гайок, і верховіття найвищих дерев було далеко нижче від скелі. Марко любив

іноді здиратися збоку на скелю і сидіти там довго, дивлячись, як над ним сяє ясне блакитне небо, а під ногами хвилюється зелене верховіття дерев. Але тепер він не пішов туди, а зостався сидіти тут, коло криниці. З одного боку в його була кам'яна стіна, з другого — зелена стіна з дерев. Сіре, важке, нерухоме каміння та зелений, тремтячий та хисткий лист.

Марко сидів замислений і думав довго, як зненацька почув коло себе ходу. Він озирнувсь і стрівся з Катериною.

— А! Й ви любите скелю! — промовила вона, трохи почервонівши з несподіванки.

— Люблю, навіть дуже,— відмовив Марко.

— Якби скелі тут не було, то наша Радьківка ні на що не здатна була б,— сказала дівчина.— Я часто сидю тут, роблю що-небудь.

— То оце я тепер вам на перешкоді стаю? — спитався Марко, лагодячися йти.

— Анітрохи! — відмовила дівчина.— Я завсігди тут сиділа і сидітиму ще часто, а ви поїдете і не бачитимете більше скелі. Тож я вам повинна була б поступитись, а не ви мені. Але ж, здається, ми зможемо погодитися і не вигонячи один одного: місця багато.

Вона сіла на каміння і положила на коліна до себе книжку, що принесла була читати. Марко стояв трохи оддалік, зіпершись на скелю.

Запевне, якби пані Городинська почула і побачила це, то вона дуже злякалась би — не якої небезпечності, а того, що її дочка може так поводитися з паничем, на самоті розмовляти з ним. Але Маркові дуже подобалось, що Катерина, перейнявши дечого багато від матері, не

перейняла цього і так саме просто й сміливо поводилася з паничами, як і з паннами.

Якусь хвилину обоє мовчали. Нарешті Катерина озвалась:

— Це місце навіває багато думок.

— Еге! — згодився Марко.— От, наприклад, недавнечко я рівняв сю скелю до листу.

— І...?

— І мені здавалося, що сіре непорушне каміння — то емблема довічності, незмінності; а се зелене, хистке, тремтяче листя — емблема дочасності та мінливості.

Дівчина глянула на скелю, глянула на листя і сказала:

— Я з цим згоджуюсь. А ось іще я вам скажу: я часто тут читаю і зауважила, що не кожну книжку можу я під цією скелею читати.

— Чому?

— Тут я можу читати тільки ті книжки, що враження від їх на мене ладнає з враженням од цієї дикої краси, а інші — ні. Я колись читала тут "Страшну помсту" Гоголеву — ота припадає до цієї скелі. А "Мертвих душ" я не могла б тут читати.

— Ви любите Гоголя?

— Чому ні? Я всю російську літературу люблю, опріче нових.

— А які у вас нові?

— А ті, де мужик описується,— нічого цікавого нема!

— А скажіть, будьте ласкаві, ви читали Некрасова?

— Не подобається мені.

— А Діккенса10 читали?

— Дещо... не згадаю навіть... щось дрібненьке.

— Ось я радив би вам прочитати з його хоч дещо. Прочитайте спершу його "Давида Копперфільда", а тоді "Новорічні дзвони".

— Добре! Прочитаю. Завтра брат їде на день до міста, я приручу йому здобути те, що ви кажете.

— Запевне ви добре читаете по-французькому?

Катерина кивнула головою.

— Прочитайте Віктора Гюго.11

— Ми в гімназії вчили якісь вірші з Віктора Гюго,— вони мені не сподобались.

А ви прочитайте "Les miserables", "Дев'яносто третій рік", "Останні дні присудженого до смерті", "Клод Ге", "Історія одного злочинства", "Les chatiments"12 — тоді, може, він вам і сподобається.

— Добре! Послухаюсь! І це приручу братові,— сказала Катерина і потім, осміхаючись, додала: — Але що ж се ви радите мені читати англійців та французів і не радите свого Шевченка?

— Бо думаю, що ви й самі колись його прочитаєте,— відказав поважно Марко.— А він і не мій тільки, а так саме й ваш, тільки ви цураєтесь його.

— Не знаю, чи прочитаю я коли Шевченка, мабуть, ні! — сказала Катерина, глянувши на Марка весело своїми блискучими очима.— Бо мужицькою мовою не може бути літератури.

Марка мов хто вилаяв, як він почув ті слова. Катерина помітила се з його обличчя.

— Вибачайте! — промовила вона і покірно, і лукаво,— я не хотіла сказати поганого ні про віщо гарне вам... І зараз же заговорила знову про французів та англійців, розпитуючись про їх Марка. Так вони розмовляли, аж поки задзвонено до обіду. З того часу Марко з Катериною почали часто розмовляти то про пораджені до читання книжки, то про всякі інші питання. Марко бачив, що дівчина дуже неосвічена, мало читала, але саме тепер прокинулась, озвалася в неї жадоба знати, довідуватись про те, про що вона не чула і не могла чути серед своїх людей. Сі розмови помалу наближали їх одне до одного, зацікавлювали одне одним. Марко й не постеріг, як Катеринин образ запанував над його думками, як її горді очі почали часто-часто зазирати йому в душу, навіть тоді, коли він не бачив дівчини, коли пробував серед тиші самотних дум. Дедалі все дужче й дужче хотілося йому бачитися з нею, говорити, мріяти вкупі...

Одного разу трапилось так, що воки знову зійшлися трохи випадком, а трохи несвідомо-навмисне під скелею. Посідавши на величезному камінні, розмовляли. Марко оповідав дівчині на свою влюблену тему — про народну просвіту. Він переказував їй, як ведеться ся справа в Західній Европі і виясняв, через що у нас не так... Дівчина цікаво й довго слухала, аж поки, глянувши несподівано вгору, скрикнула:

— Боже! Що се?

Вони так заговорилися, що й не помітили, як насунула хмара. Уже перші важкі краплі дощу впали додолу. Одна з їх потрапила Катерині на руку і примусила дівчину скрикнути. Обоє глянули на небо. Там чорна хмара залягла все, що було видко їм з-за скелі та з-за лісу.

— Треба додому бігти! — промовила Катерина. Але ту ж мить дощ зашумів згори, заляпав по листю, по камінню. Бігти додому було далеченько і тепер уже пізно.

— Сюди! Сюди! — скрикнула Катерина і побігла під величезну каменюку, що, висукувшися з скелі, повисла над землею. Під нею було сухо. Дівчина прибігла і стала там.

— Ходіть же сюди!

— Там мало місця на двох,— одмовив сміючись Марко,— я й тут перебуду.

— Вигадки! Якби мене не було, то ви самі тут стали б. Я зовсім не хочу, щоб ви через мене мокли. Ідіть, а то я зараз вийду на дощ!

Марко мусив послухатися і пішов і собі під каменюку. Там було таки тісненько: вони з Катериною черкались одно об одного плечем. А дощ зчинився такий, як із відра. Через п'ять хвилин вода почала стікати з скелі вниз. Спершу вона тікла нарізними струмками, але дедалі тих струмків усе більшало та більшало, поки нарешті всі вони злучилися в одну водяну завісу, що швидким водоспадом зливалася з скелі. Через те, що горішня частина скелі висувалась далеченько каперед, той водоспад падав так, що Катерина та Марко стояли між водяною завісою та скелею; вода спадала за півтора ступні від їх, оббризкувала їх іноді, але не сягала до їх.

— Оце так! — скрикнула дівчина,— яка я рада!

— Чого?

— Та ви ж подивіться, як се гарно! Я ніколи не була тут у дощ.

Грюконув страшенний грім, аж скеля заструсилася.

— Ой! А нас скеля не задавить? — трохи злякавшись, спитала дівцина.

— Не бійтесь, грім її не завалить!!

На скелі води ще побільшало, і нова течія пробилася саме там, де стояла Катерина. Вона мусила поступитися так, що зовсім притулилася до Марка. Згори лився цілий водоспад, далеко в хмарах грюкотів грім, а Марко чув біля себе тепле Катеринике дихання, до його торкалася її зручна, чепурна, повна життя постать. Його обнімало якесь дивне почування. Він глянув дівчині просто в обличчя, хотів зазирнути в вічі, але її очі були спущені додолу, голова похилена. Маркові стало сором свого бажання, і йому відразу зробилося ніяково. Йому здалося, що він образив цим її, Катерину. І йому зробилося погано.

— Дощ перестає...— сказала тихо Катерина.

Справді, вода з скелі лилася вже тільки струмками, але се зливалась остання вода, бо дощу вже не було. Він так швидко перестав, як і почавсь.

— Додому! Треба додому! — промовила якось неспокійно дівчина і, не вважаючи на холодний струмок води, вибігла з-під каміння. Марко тихо пішов за нею. Але вона йшла швидко, швидко...

Марко вийшов з-під скелі, з гайка. Осяйне сонце глянуло з-за хмари, заблищало обмите листя, занялися всякими кольорами росяні краплі. Маркові не хотілося йти в душну хату, але не хотілося вертатися й до

похмурої скелі. Він повернув на стежку, що забігала вгору, і зліз на скелю. Над ним сяло чисте, спокійке небо, під ним шелестів зелений гай, радісно тремтячи блискучим листям. Кілька пташок висвистювало в йому. Марко бачив се не один раз і міг до цього звикнути. Але сьогодні все це здавалося йому таким гарним, як ще ніколи досі. Йому здавалося, що сонце і небо, похмурая скеля і ліс ряснолистий, зелений, і ті голоси, ще несміливі якось, пташок невеличких — усе це, здавалось, пронялось одним чимсь, одним — чим саме — не знав, що воно є, він чув його тільки в кожному рухові тієї природи, що обнімала його звідусіль своїми могутніми обіймами, і те, що він чув і бачив, робило його щасливим, піднімало йому душу вгору. І йому схотілося співати, але він не зміг зробити цього, бо зараз же почув, що згук його голосу не матиме сили ладнати з тією піснею, що співало це небо і ця земля і що чув він у своїх грудях. І він не заспівав, а стояв мовчки, стояв і дожидавсь...

І відразу він зрозумів. І сонце, і небо, і скеля похмура, і ліс ряснолистий зелений укупі з пташками малими — усе це співало одно: він кохає!

Кохає! Кохає! Кохає! Він почував се одно і більше нічого...

IV

Лігши Катерина того вечора спати, багато дечого передумала. Вона почувала в собі щось нове, невідоме, і те нове примушувало її думати, турбувало.

Досі вона жила впокійно, без турбот аж змалечку. Все робило її щасливою та веселою. Багаті батько та мати нічого не жаліли дочці-єдиначці: що забажа, те й мусить бути. Сукні, намиста, серги та інші прибори, книжки, цяцьки — все те сипалося на неї повними жменями, аби тільки їй догодити. Ще була вона малою дівчиною, а вже всі казали:

— Яка вродниця!

І вона згоджувалася з тим і була щаслива та весела.

Вона ніколи не вередувала. Вона прохала багато, але завсігди такого, що могли його батько з матір'ю дати їй. І всі казали:

— Яка слухняна та звичайна дівчина!

І вона згоджувалася з тим і знов була щаслива та весела.

Вона мала цікавий гострий розум, ще змалечку часто виявляла його в розмовах з дітьми та з великими і чула:

— Яка розумниця!

І вона й з сим згоджувалася так саме, як іще багато де з чим гарним, що казано про неї, і була весела та щаслива.

Бо певна була, що вона дуже гарна дівчина: і чепурна, і слухняна, і розумна, і інша там ще яка. А що батько та мати вдовольняли всі її бажання, то ще дужче впевнялась у тому: "Справді я гарна, коли батько та мати так упадають коло мене!" Вона не думала цього тими саме словами, але така думка несвідомо жила в її малій голові. І вона виростала горда собою, не звикши ні до якої залежності, смілива і через те завсігди правдива та незакритна.

Перша турбота, перше горе, зуспивши її, було їй зовсім несподіваною річчю. Се було так.

Одного разу вона бігала та бавилась по саду і залізла аж у самісіньку гущавину. Гущавина ся тяглася аж до муру, що ним обгороджено було сад. Катерина продерлася туди і стала перед сірою кам'яною стіною. Вона була ще мала, і мур був од неї вищий: вона нічого не могла бачити, що робиться за ним. Силкувалася злізти на його, але

не могла нічого поробити і вже думала йти назад, як зненацька почула, що хтось співа. Пісні Катерина не могла розібрати, почула тільки одно:

Ой матусю моя, ой ріднесенька!

Сі слова часто верталися у пісні, їх тільки й розібрала Катерина. Співала дівчина тонким високим голосом, щиро виводячи, де треба; але дівчина була мала і голосок її дзвенів не дуже. Голос у пісні був жалібний, в йому чути було плач. Катерина не любила, як хто плаче, але тут чути було такий жаль, що її зацікавила пісня і заманулося подивитися на співачку. Дівчина почала ходити коло мурування, аж поки знайшла таке місце, де з тину висунулась камінюка. Обідравши собі руки та роздерши сукню, вилізла вона на мур і глянула.

Зараз за панським садом починався громадський вигін. На йому паслися телята. Дуже близько до тину сиділа дівчина — років, мабуть, таких, як і Катерина,— десятьох. Положивши до неї голову на коліна, спав маленький хлопчик. Дівчина була худа, бліда, у драній одежі, але чепурненька. Сонце ясно світило з неба, і проміння, падаючи їй на голівку, робило русяве волосся золотим, і се сподобалося Катерині.

Дівчинка співала, склавши руки на колінах і трохи похитуючись у лад за своєю піснею. Катерина довго дивилась на неї та слухала, а далі тихо пройшла по тину і стала саме проти співачки. Та зараз побачила її й замовкла. Обидві почали дивитись одна на одну і мовчали. Але обидві були зацікавлені одна однією. Сміливіша Катерина озвалася перша:

— Чом же ти не співаєш?

— Не хочу... — відказала дівчина, а сама все дивилась на Катерину.

— Того, що я прийшла?

— Ні-і-і...

— А відкіля ти?

— А ти відкіля? — спиталася дівчина.

— Я? Хіба не знаєш? — одказала Катерина. — Усі знають відкіля.

— Мабуть, з панського дому?

— Вжеж! А ти?

— А я з слободи.

— Що ж ти тут робиш?

— Телят пасу.

— Хто тебе послав?

— Батько.

— А хто з тобою?

— Брат.

— Весело тобі тут?

Чому — ні?

— А що ж ти робиш?

— Телят пасу... Вінок сплела... — І вона взяла коло себе вінок з простих польових квіток і показала його Катерині.

— У тебе весело? — знову спиталася Катерина.

— Чому — ні? — знов так саме відмовила та.

— Я до тебе прийду...— сказала панночка.

— Іди! — згодилась дівчина.

Катерина злізла з тину, ще раз обідралась і пішла до дівчини. Вона зросла одинока, тільки з старшим за неї братом, і не дуже його любила.

— Як тебе звуть? — спитала, підійшовши.

— А тебе як?

— Катериною.

— У мене тітка є Катерина,— сказала дівчинка.

— Хто ж вона така?

— Тітка моя. Вона вже дівка і як іде на вулицю, то в неї такі стрічки гарні, як у тебе на платті.

— Та як же тебе звуть? — допитувалась панночка.

— Мене — Докією. Ти будеш зо мною гулятися?

— Буду.

І дівчата почали гулятися. Нянька, кинувшися шукати Катерину, знайшла її після довгої шуканини на вигоні, де панночка вкупі з мужичкою завертала телят. Вельми злякалась панська нянька з такої

несподіванки і поспішилася повести Катерину додому. Тій не хотілося йти, але вже наближався вечір, то мусила вертатися додому й Докія. Дівчата розійшлись, але на прощання Катерина подарувала Докії разок якогось коштовного намиста і більше звеліла, ніж попрохала:

— Я хочу, щоб і ти мені щось дала.

Та зняла з пальця мідяний перстінь, що виміняла в ганчірника за ганчірку, й віддала Катерині. Нянька змагалася проти сього, але панночка сказала:

— Я так хочу! — і сього було досить, щоб воно так і сталося.

Дочувшися про це, пані Городинська за малим не зомліла, але Катерина зважливо сказала, що вона хоче, щоб коштовне намисто було в Докії, а Докія щоб була з нею. Хоч і як потурала мати дочці, але тут ні за що не хотіла згодитися взяти до неї подругою мужичку. Тоді дівчина зробилась такою, як ще ніколи не була. Вона спершу кричала, плакала ввесь вечір. Мати вмовляла, але се не помагало. Як вона їй казала про те, що панянці сором подругувати з мужичкою, дівча тілько уперто відмовляло:

— Так що! А я хочу!

Другого дня вранці вона не встала з ліжка і не вийшла до чаю. Їй принесли його до ліжка, але вона сказала няньці:

— Не хочуть мені Докії дати,— а я нічого не їстиму.

Батько й мати перелякалися і мусили сказати, що зараз же пошлють по Докію. Катерина скочила з ліжка весела та рада, кидалась цілувати батька й матір, швиденько оглядалася і почала дожидатися.

Аж тут стало на перешкоді таке, що вона зовсім його не сподівалася: Докіїні батько та мати ніяк не хотіли пустити дочки. Пани давали чималу ціну, наймаючи Докію у панські покої, але її батько був упертий чоловік і за щось гризся з панською економією. Він затявсь на своєму і не поступивсь,— ще й подароване Докії панське намисто відіслав назад. Катерина спершу страшенно розсердилася на Докіїного батька, на матір і на саму Докію і спересердя вкинула в ставок той перстінь, що їй дала Докія.

Сей випадок дуже її вразив. Заспокоївшись після пересердя, вона зараз же зрозуміла одно: єсть таке, чого вона не може досягти, хоч вона й гарна, хоч батько та мати й мусять удовольняти всі її бажання. Вважала се за кривду, уявляла собі тих "мужиків", що не пустили до неї Докії, надзвичайно злими — навіть обличчя у їх уявляла якісь звірячі. А все ж не могла не дивувати дивним дивом із сих мужиків, що мали силу не слухатись ні її, ні батька та матері її. І якось похитнулася її віра в те, що вона, Катерина, дуже гарна і через те їй усе можна... і похитнули ті мужики... І золотоволоса дівчинка ніяк не забувалася,— та так і зосталася в панноччиній голові.

Гімназія мало відмінила Катерину. Дівчина жила дома по-панському, в гімназію все їздила, на вбогих подруг дивилася згорда, подругувала тільки з "аристократками",— так звано в гімназії дуже пановитих гімназисток. Вчилася вона добре, бо була горда і не стерпіла б, якби їй хто з учителів докоряв за погане вчиття, але наука їй була зовсім не цікава. Вона знала все, що треба на екзамен, а далі не сягала. Інші думали про саморозвиток, читали силу всяких книжок, училися дома самотужки,— Катерині се було байдуже. Гордувала навіть тими, хто так робив: її панськість сама давала їй уже право на вище місце, а все оте — про простих.

Вийшла з гімназії панянкою, панянкою прожила рік дома. Жила впокійно, без турбот. Про те, як буде жити далі, не дуже думала. Певне так саме, як і досі, тільки що піде заміж колись... Зараз не хотіла... Взимку, в місті, втішалась балами...

Наприкінці року їй чогось схотілося читати. Почала читати російську та французьку белетристику. Романи Толстого з аристократичного життя їй сподобалися; процитала Тургенєва, і той сподобавсь, хоч трохи й менше. Потім залюбки читала дошкульні на нерви романи Достоєвського. З французької белетристики прочитала кілька романів Золя, але їх не вподо— бала...

В цей час вона стрілася в Марком.

Марко відразу зробив на неї чимале враження. Всі його розмови були зовсім не такі, як їй доводилося досі чути навкруги. Звичайно чула про вбори, про тих або інших знайомих, про який "вечір", про господарство, про які новини, часом про театр і дуже зрідка про яку книжку. В Маркових же розмовах вона вперше дочулась про ідеал, про принципи моральності. Не можна сказати, щоб і про се вона не чула зовсім досі; але ж ідеал завсігди їй уявлявся, як щось таке, про що тільки в книжках пишуть; в розмовній же щоденній мові тих панночок, що серед їх доводилося їй пробувати, слово "ідеал" зазначало просто молодого, багатого, вродливого генерала, князя, офіцера, чи ще кого, що має прийти й взяти її з батькової господи заміж; що ж до моральних принципів, то про се,— вона собі уявляла,— писано по катехизисах13 та попи в проповідях говорять... до справжнього життя ся річ мало притулялась, бо там, у справжньому житті,— так змалку їй торочено,— треба поводитись на підставі правил "порядності" та "коміль— фотності", вироблених у тому панському гурті, що серед його вона жила. До системи цієї порядності та комільфотності увіходили однаково і наука про вбори, і наука "не укради". Про останнє казали, що робити се — гріх; але так саме звали гріхом їсти скоромне в піст, а вся сім'я (опріче самої матері) їла. І слово гріх не надавало ніякої сили заповіді "не укради", так саме, як і іншим деяким моральним заповідям, а надавало їй силу тільки те, що вона належала до системи "порядності" та "комільфотності". Катерина знала ще, що істніє зло й добро, але одрізняла вона одно від одного просто серцем. А що мала хоч і горде, та добре серце, то помилялася в таких справах не так часто, як можна було б думати. Була ще й релігія, але... Її мати додержувала всі пости і

навіть була забобонна. І на пости, і на забобонність дівчина звикла в гімназії дивитися або глузуючи, або неприхильно,— і мати не могла її навчити релігії. Батько дивився на пости та на забобони так, як і дочка, і вся його релігійність виявлялася тим, що він їздив іноді до церкви та служив часом дома молебні, як того бажала жінка; що ж до брата, то хоча він казав часом, що треба підтримувати релігію, але Катерина, відколи він став дорослим, не бачила, щоб він коли й лоба перехрестив, і була певна, що він нічому не вірить. Таким побитом дома ніхто не мав на неї релігійного впливу. Не мала його й гімназія. В гімназії примушувано ходити до церкви і вчити закон Божий, але що се був примус, то й не подобалося їй. Нецікаве їй те було. Додержувала і тоді й потім релігійного обряду, але через те, що "так годиться робити", "так усі порядні люди роблять", а зовсім не тим, що в неї була душевна потреба так робити. І через це релігія не мала для неї ніякої моральної ваги і стояла зовсім нарізно від її морального життя. І се не здавалося їй дивним: як же могло бути інакше, коли всі, кого вона круг себе бачила, робили так саме?

Од Марка почула вона, що ідеали істніють не в самих романах і не в самій постаті "жениха", а що ними живе людськість і що кожен мусить, якщо хоче бути людиною, силкуватися досягати їх; з принципами ж людина повинна поводитися так, мовби то була річ, що без неї й руки здійняти не можна. Сей погляд був такий новий для неї, так одрізнявся від усіх тих поглядів, що ними досі керувалося її життя, що він спершу здався їй просто нісенітницею. Але та іскра божа, що живе в душі в кожної людини, ожила, як до неї доторкнулося нове слово. Катерина почала її чути в своїй душі. Вона не знала, що се, але почувала, що се йде кавпроти усього її життя. Не знала, що се та іскра, розгораючись дужче й дужче, примушує її так уважно прислухатися до того, що хотіла б вона й тепер назвати нісенітницею, але вже не могла. Вона почала читати те, що порадив Марко, і се читання ще більше навертало її думки на новий шлях. Найдужче їй сподобався Віктор Гюго. Його риторика дуже припала до смаку їй, що читала досі безладно, що трапилось — і Л. Толстого, і Габоріо14 — і не виробила собі ніякого літературного смаку. Але ж у великого поета була не сама риторика, і хоч і мало до того

приготована була Катерина, та мусила помітити за цією позверховною формою і дещо інше: велику любов до людськості та поривання до вищих ідеалів. Вона прочитала далі дещо з трьох великих німецьких поетів, і їй страшенно сподобався Шіллер.15 До цього додалося ще кілька публіцистично-критичних розвідок. Її світогляд поширшав, а літературний розвиток ставав на певний шлях...

Не диво, отже, що Марко, розбуркавши розум у молодої дівчини, привабив до себе її почування. Еге, він подобався їй,— вона знала це, хоч ніколи не хотіла про се думати. Їй подобалась його щирість, правдивість, щось лицарське в поглядах, подобавсь його голос, подобалось те, як він говорив, його блискучі очі, лоб... Але ловлячи себе на тому, Катерина мусила червоніти і не хотіла думати про се.

Одно тільки їй не подобалось: велика Маркова прихильність до мужицтва. Вона не вважала мужиків за худобу і навіть обороняла їх з цього погляду від брата та від Голубова: але ж люди ділилися в неї на мужиків та освічених, і міждо тими й тими не було нічого спільного. Читання не зробило її демократичнішою. Марко сподівався, що, прочитавши Діккенса, вона почує любов до принижених та робочих людей. І вона справді, читаючи "Давида Копперфільда", вподобала собі і обох Пеготті, і Хама, хоча вони були й мужики; але вона ні єдиної хвилини не думала, що се могли бути такі мужики, як і ті, що вона бачила круг себе щодня. Ні, се — їй уявлялося — були мужики англійські, особливі ідеальні мужики, і з звичайними, яких вона щодня бачила, нічого спільного не мають. Одного разу тільки здалося їй, що, мабуть, Маркові батько та мати були такі ідеальні мужики, бо не дурно ж Марко такий гарний; але й тільки ж, більше вона ніяких виводів з свого читання до власного життя не прикладала.

Про вкраїнське демократичне прямування досі вона нічого не чула, але тепер одразу довелося їй довідаться, що тут круг неї істніе народ, а не самі мужики, і що істніє Україна, українська мова... Але як се: замість гарної панської літератури мусимо читати якогось там Шевченка? І говорити як мужики — лихо, липа (вона зумисне твердо вимовляла и) ? І

буде тут, як каже брат, якась Хохландія? Ні, все це здавалося їй таким неможливим, такою дурницею, що вона навіть не могла надати йому ніякої справжньої ваги і думала, що се Марко так собі балака...

Але ж те, що їй не подобалось, було не таке велике, щоб сам Марко міг їй здатися поганішим. Се була дрібничка, що не варт про неї й думати. Вперше як слід подумати про свої відносини до Марка довелось їй у той день, як вона прийшла з-під скелі, де вкупі з ним ховалась од дощу. Вона йшла під скелю спокійна, весела: вона стрілася з Марком, розмовляла з ним просто й спокійно. Але щось за той час, поки вона була там, з нею сталося. Що саме,— вона до пуття не знала, але вернувшися потім додому, чула, що якийсь невпокій її обгортає, чула, що їй чогось наче не стає, згадувала, що вона під скелею була на яку хвилину не така, як звичайно...

— Що це? — слиталась вона сама себе, почуваючись якось по-новому, цілком їй досі по-невідомому,— і не відмовила...

А Марко, вернувшися з-під скелі, почував себе безмірно щасливим. Та далі обняли йому голову всякі думки.

Еге, він любить її. Та що з того? Адже її погляди на життя людське, на повинності перед рідним краєм зовсім не такі, які мусить мати його подружжя. То нащо се кохання? Його не треба!

І зараз же лякався цієї відмови, зараз же починав упевняти себе, що він помиляється, надаючи вагу тим дівчининим поглядам, бо вони зараз же зникнуть, скоро її розвиток побільша, світогляд поширша, а кохання вб'ється в силу. І він сподівавсь...

Але за цими душевними турботами Марко не забував і того, що він хотів зробити на селі: познайомитися з народом. Досі йому не щастило ніяк у цій справі, але одного разу, блукаючи в неділю коло невеликого гайка, що притулився серед степу в балочці, він побачив пару волів.

Вони паслися, а пастух, лігши на живіт, чогось уважливо дививсь у землю. Підійшовши ближче, Марко побачив перед ним книжку. Зачувши ходу, пастух схопився. Се був хлопець років шістнадцятьох, одягнений у звичайне святкове селянське убрання, в білу сорочку вишивану (мабуть, убогий, що червоної нема,— подумав Марко), в жилетку; чумарчину розіслав він на землі і ото лежав на їй. Держачм в руках книжку, допитливим поглядом дивився на Марка цікавими голубими очима з-під чорних брів, ще чорніших од русявої голови.

— Здоров, хлопче! — озвавсь Марко.

— Здорові й ви! — одмовив хлопець і знов дививсь на Марка, не знаючи, чого треба від його цьому панові.

— Що се ти — книжку цитаєш?

Хлопець почервонів.

— Та це... це я... азбучка... Я... не читаю, а тільки вчуся читати...

— А хто ж тебе вчить?

— Ніхто, я сам...

— Чом же ти не ходиш до школи?

— Та... нікому дома... Батько в мене самі, я один у батька... нема їм помочі... А я й так вивчуся... Марко сів з хлопцем, і вони розбалакалися. Хлопець купив граматку на ярмарку, літери показав йому один школяр, і він учить їх у неділю, як пасе воли, а ввечері дома батько не дуже дає, щоб світла не переводив. Літери вивчив, а далі...

— Далі тут склади,— він показав у книжку — та я їх ніяк не розберу.

Марка вразила ся любов до просвіти, а хлопець йому сподобався. Він покликав хлопця до себе — вчитися письменства. Той спершу боявся трохи, та таки згодився ходити до "панича" вечорами. Учень з його був добрий, тямущий, кожне слово так і ловив, і Марко вчив його залюбки.

Під сей час Марко одержав листа від Лісовського. Між іншими він писав: "Маю тобі сказати новину, що буде тобі і цікавою, і гарною. Був оце я з тиждень назад у старого Овсієнка і побачив там декого з добрих людей. Та й збалакались, що нема зовсім чого народові читати. Я таки добре вилаявсь, що ось досі, за сто років, що істніє нова українська література (адже через дев'ять років буде сто літ, як уперше видано "Енеїду" Котляревського16) не складено й ста добрих книжок для народного читання (як бачиш, я скористувався з твоїх думок: побачиш, що й далі так робив). Дехто обороняв земляків, звертав, звісно, на всякі "обставини", та мусили врешті згодитися зо мною. (Нагадав їм, як ти ніде не міг знайти видавця на твою добру популярно-наукову книжку, аж термін цензурний минув.) Розказав їм, як ми з тобою постановили щомісяця давати десяту частину своїх грошей, і на те, що збереться, друкували книжки.

— І багато ж ви зібрали? — Тапчанський сміється.

— Небагато,— кажу, але стільки, що могли вже видати Кравченкову книжку, та й ще єсть рублів з тридцять. Не смійтеся: з малого велике буває.

Старий Овсієнко каже:

— Та воно що правда, то не брехня: з малого велике буває, і як скинутись грішми, то щось буде. Але добре скидатись, як є що видавати. А ми ж що видаватимем? Хто писатиме? Та й чи пустить цензура?

І таке інше, відоме тобі, як звичайно в наших "хвилів". Тоді я взяв та й здивував їх звісткою, що вже є кілька готових рукописів у тебе та в

інших, та почав ганити за всякі страхи. Змовкли про се, почали про інше. Заходивсь Овсієнко доводити, що кулішівка17 занапастила нашу літературу та що треба книжки друкувати етимологічним правописом.18 Почалася спірка про правопис — звісна нудота. Та таки договорились до того, що кожен даватиме щомісяцеву вкладку по карбованцю і на ті гроші видавати книжки. Усе, що від виданнів матимем, повертати туди ж таки знов. Нас було дев'ятеро, але я заздалегідь сказав, що ти будеш десятий. Мене настановлено збирати ті гроші,— і я до їх притулив і ті, що лишились після нашого видання, бо певний, що й ти се зробив би. Ну, зрадів? Таки вчимося гуртової роботи! Посилай свої рукописи до цензури!

Що ж тобі ще сказати? Здається, нема нічого нового. Старий Овсієнко і досі лає молодих, що псують мову, бо він яку чув мову ще змалку в тій слободі, де народився, то й досі тільки таку й признає, і письменників тільки тих признав, що читав ще замолоду, і таке інше. Стара нудота. А проте — він щирий дідусь, і я його люблю.

Тапчанський знайшов собі посаду тут; він і досі такий задерика, як і був. Кричить, верещить та все вщипнути силкується. Як я почав у Овсієнка говорити про гурт, він каже: — Се Лісовський хоче заснувати товариство, щоб у йому головою бути. — Ну, й язик!..

Сей лист підняв Маркові духа вгору, в його мов побільшало сили.

— Початок є!

І він нервово ходив по хаті, і в його думки не могли потовпитись за думками. Він давно вже марив про якийсь гурток, що заходивсь би коло видання книжок для народного читання, книжок, яких не було і яких прикро було треба. Йому вже уявлялося, як се діло ширшає, росте, як книжка видається за книжкою — все дешеві гарні книжки.., і вони йдуть у народ, і народ їх чита, і самосвідомість починає прокидатись... Обхоплений тим напливом енергії, Марко кинувсь до столу, вхопив

нескінчену роботу і почав нервово, швидко писати. Думка за думкою напливала, слово за словом, поспішаючись, лягало на папір, і в кожній думці, в кожному слові горіло бажання зворухнути темний народ, засвітити йому в душі світло розуміння, світло свідомості й любові до високих ідеалів,— любові, що робить дива, що може зробити все!..

Він на хвилину кинув писати, бо перед ним на мить уявилася така ясна, така без міри радісна картина діяльності освіченого, національно свідомого вкраїнського народу, що в його руки затремтіли, і він не міг удержати пера. Але се тільки на хвилину, а далі воно знов швидко забігало по паперу, знов почали перегортатися картки. Марко писав годину, другу і не помічав, як линув час... Він писав би хто й зна поки, якби двері не відчинились і на порозі став його сільський учень Корній. Треба було кидати роботу...

Після науки Корній несміливо мнявся на одному місці і не йшов додому.

— Тобі, мабуть, чогось треба? — спитав Марко.

— Еге ж...

— То кажи!

— Та... прохали батько, й мати, і я просю, щоб ви прийшли до нас у неділю в гості.

— Спасибі! Прийду.

— Йо? — зрадів хлопець.

— Чого ж — йо? Прийду, та й годі.

— Глядіть же! А то батько та мати кажуть: ти хоч би покликав свого вцителя в гості! А я кажу: хіба вони підуть до нас?

— А чом же ти думав, що я не піду? — спитався Марко.

— Так ви ж пан, а ми мужики! — щиро відмовив Корній.

— Чим же я пан? — знов запитався Марко. — Аже ви в панській одежі... і з панами живете... і по-панському вчені.

Марко почав розказувати хлопцеві, що не повинно бути ні панів, ні мужиків, тільки люди; розказав за своїх батька й матір і страшенно здивував Корнія, сказавши, що вміє пошити чоботи.

— Йо пошиєте? — спитався дивуючись хлопець.

— Пошию. Як я був малий, то батько шив мені чоботи, а як батька не стало, а я підріс, то грошей часом не було, щоб заплатити шевцеві, то я й шив сам собі чоботи.

— І вчились у отій великій школі — ув уні-вер-си-те-ті, і шили чоботи? — скрикнув, ще більше дивуючись Корній, і широко розплющив очі.

— Чого ти так дивуєшся? — засміявся Марко.— Хіба ти думаєш, що хто вчиться, то вже повинен одрізнятись од простих людей та цуратися простої роботи?

— Ні... я... Оце скажу батькові,— скрикнув одразу Корній,— ну що вони тоді скажуть?! Та ви ж прийдете? Глядіть! Ми коло церкви живемо. Вийдіть до церкви завтра, а відтіль я вас до нас доведу.

V

Другого дня, в неділю, Марко пішов до церкви. Маненька церква повно натовпана була людьми. Спереду стояли чоловіки, а позаду жінки та дівчата. Але кілька жіноцтва стало попереду ще від чоловіків. Тільки се були особи не прості, а повбирані по-міщанському. Дві дівчини були навіть у міських пальто з великими блискучими гудзиками. Марко спершу подумав, що це якісь панни, дочки сусідніх панків: але великі прості хустки, накручені у їх на головах, доводили, що він помиляється.

Марко вистояв службу і пішов з народом з церкви. Поміж натовпом Корній ухопив його за руку.

Скоро вийшли на вулицдо, Корній зараз же почав розповідати, як він дома казав, що Марко не пан:

— Я їм кажу: вони такий саме простий чоловік, як і ми, тату. А батько кажуть: не можна сьому повірити, бо він з панами живе. А я кажу: у їх батько швець був і вони самі чоботи шити вміють. А батько тоді: — Йо? — А я кажу: — Авжеж!.. А ось і наша хата.

Хата Корнієва була невеличка, але чистенька. Двір обгороджено по-степовому — камінням. У дворі стрів їх батько Корніїв і повів у хату.

Уся сім'я була дома: батько — високий чоловік з такими очима, як і в Корнія, з підстриженою темною бородою, з довгобразим українським обличчям; мати — моторна, ще не стара молодиця, та дві сестри. Одна, років десятьох, злякалась Марка, втекла на піл і стала біля печі; друга, вже дівка, вразила Марка своїм блідим обличчям.

— Сідайте, будьте ласкаві! Просимо! — заметушилась мати, вхопила ганчірку і зітерла лаву там, де сідати Маркові.— От спасибі, що зайшли! Старий усе казав, що ні, не зайдете! А я кажу: якби він був гордий, то не вчив би нашого сина.

— Та сідайте ж бо,— промовив батько,— щоб старости сідали,— додав він шуткуючи. Марко глянув на дівчину: вона сиділа на полу, склавши руки на колінах, така ж бліда, як і перш, і великі темні материні очі навіть не змигнули.

— Давай нам, стара, обідати, шоб веселіше було! — сказав батько.

— У вас хата й так весела! — промовив Марко. Хата й справді була весела та чистенька. Піч гарно попідводжувана, стіл застелений білою скатертиною, з хлібом на йому: рушники на кілках і коло богів, за богами васильки; по стінах кілька простолюдних малюнків релігійного змісту та царські портрети.

— Дай, Боже, щоб не була сумна!.. — відмовив господар.

— Дочко, поможи мені! — озвалась мати від печі до старшої дочки.

Та мовчки встала, все така ж бліда та така ж мовчазна, і пішла помагати матері.

Посідали за стіл. Господар узяв пляшку й чарку і хотів почастувати Марка, та він не пив. Тоді хазяїн випив сам, приказуючи:

— Спасибі ж вам, шо вчите нашого сина! Дай, Боже, вам здоров'ячка, а йому добрий розум на науку!

— Дай Боже! — відказав Марко.

Більше ніхто не пив. Почали обідати. Господиня дуже щиро припрохувала їсти. У розмові Марко спитався,— чому батько не віддав Корнія до школи.

Господар почав виясняти, що через скрут у хазяйстві, а далі додав:

— Та ще й те: не влюбив я сієї школи.

— Чому? Хіба погано вчать?

— Ше й дуже вивчають!.. З нашої школи вже чоловіка десять таких, шо писарювали або по волостях, або по якономіях, або прикащикували. Та тільки все не до ладу.

— Чому?

— Бо поживе воно там год та другий, поки мале, і вже зовсім од простого звичаю одкинеться. Тоді він удіг жакетку й чоботи такі, що п'ятнадцять рублів за їх, і гармонія в його за п'ять і треба табаку, і вина, і того-сього — усього хочеться, шоб по-панському, а грошей обмаль, тоді воно шо робить? — треба красти! То й проженуть. Тоді вже нашо він здавсь? Ні до Бога, ні до людей! Он поблизу тут двоє таких, два брати. Один у якономії клюшником був, а другий у городі у купця прикащикував. І обох повигонено. Тепер ходють з вудками рибу ловити. Батько та мати йдуть у поле косить та в'язать, а сини під вербою з вудкою спать!

— Та не всі ж такі,— сказав Марко.

— Та не всі! — одмовив господар.— Хто так собі, не дуже вивчивсь, кзаменту не здав, то більше дома сидить! А хто здав кзамент, та ше й добре,— то того вже, дивись, і нема дома, аж поки вернеться — вудкою рибу ловить. А вже шо носа задира школяр, то й батькові нема міста в хаті. От у мого сусіди син школяр, то так говорить батькові: "Ти, тута, чорзна по-якому балакаєш, у нас у школі не так!"

— Погано ж ваші сини роблять, коли так! — сказав Марко.

— Та воно й батьки не луччі. У нас тепер так повелось, шо кожне хоче свого сина вивчить, шоб на легшу роботу пішов. І не вбогі так

тільки — тим би й Бог простив, бо справді,— шо ж йому їсти, як на одному наділі п'ятеро або шестеро дітей — треба кудись оддавать. А то й багаті так роблють. От у нас є один цоловік: землі своєї купив десятин з двадцять (ще батько грошовитий був), один син у його, а вивчив,— оддав.

— Та буде вам балакать! Їжте-бо! — припрохувала господиня, становлячи на стіл варене курча.

Розмова перепинилася,— всі почали їсти. А проте їли всі, опріче старшої дочки. Вона увесь обід мовчала і хоч носила іноді ложку до рота, але якось так байдуже, немов їй було однаково,— чи їсти, ци не їсти. Марко навіть чув, як мати кілька разів пошепки казала дочці:

— Чому не їси, Насте? Їж, дочко! Але Настя їла так саме, як і перш.

По обіді господар з Марком знову зняли перепинену розмову.

— Може, бачили в церкві,— промовив господар,— поперед усіх вилізло дві захвойданки в пальтах. Ото ж школярки! Ми, каже, вивчились: тепер нам треба по-благородному. На вулицю вже не ходять, з простими дівчатами та з парубками не знаються, а тільки все батьків подирають, щоб їм пальта справляли,— добре, що хоч батьки придбали, то буде що переводить на плаття.

— Та хто ж у їх батьки?

— Та хто ж там! Такі ж мужики, як і ми, так, бач, думка така, шо поблагороднішають через благородних дочок! Так ото я подумав: син у мене один,— як переведеться він на оттаку погань,— то шо тоді буде? Та й не оддав до школи. А шо оце ви вчите, то за се велике вам спасибі — не знаю, як і дякувать. Бо якби нам читаку в хату, то ми й Бозна раді були б.

— А вже шо старий любить читання, — загомоніла господиня,— то й Господи? Усю ніч сидів би та слухав. Є тут у нас один чоловік — уміє читать; то оце іноді насходиться до його мужиків, а він їм і чита. І вже як піде старий, то поки не вичита той усе, то не вернеться.

— А шо ж він чита? — спитався Марко.

— Усякі книжки чита,— відмовив господар.— Читав "Хвабийолу"19... ше читав як ангол з неба сходив та в шевця жив... про Бову-Королевича читав20... Ну, та то така, казка, аби що, а ті — гарні.

— А розбірні ж вони вам? — спитавсь Марко.

— Та не дуже. Шо розбереш, а шо й ні! Погано-таки чита.

— А то ще й те,— сказав Марко,— що ті книжки не по-нашому, по-простому, писані, а по-московському,— тим їх і не розбереш.

— А хіба є книжки й не по-панському писані? — спитався господар цікаво.

— А є!

— От якби ви нам прочитали,— може б, ми дужче розібрали?

— Та я й прочитав би, та тут нема в мене книжки.

— А ви у неділю візьміть та й прийдіть до нас, то й прочитаєте.

— Нащо в неділю? — озвався Корній.— Аже у вівторок празник!

— І справді,— празник! — сказав батько. — Приходьте до нас, почитаєте?

— Добре! — згодився Марко.

Він просидів у Корнія годин зо три і вийшов відтіль дуже радий. Як сумно йому було, як він вертавсь, уперше пішовши на село, і як весело тепер! Яка різниця проміж тим, що він тоді бачив, і тим, що тепер! Ся вбога, але видимо працьовита, чепурна, ввічлива та розумна сім'я приворожила до себе Марка.

— Ні, брешуть, сто разів брешуть ті, хто каже, що народ зовсім зіпсувавсь! — казав сам собі Марко, ідучи додому.

Дома його дожидавсь гість — Петро Олександрович, учитель.

— А я, дожидаючи вас, та заходивсь оце "Кобзаря" читати,— промовив він.— Знаєте, я його ніколи не читав.

— Шкода! Візьміть — прочитаєте!

— Спасибі! Бо, знаете, дуже мені цікаво,— казав далі вчитель, трохи заникуючись з незвички розмовляти,— дуже мені цікаво прочитати його... Я, знаєте, багато думав про те, що ви казали про школу.

— Та й щось доброго надумали? — спитався Марко.

— Думаю, що з педагогічного боку воно так... тільки ж... Тільки якось воно дуже... дуже нове! — сказав учитель.

— Що саме нове? Те, щоб учити по-вкраїнському і вважати вкраїнську мову за мову, а не за покидьок?

— Еге! Скільки ж людей треба на зовсім, зовсім новий шлях повернути!.. Яке ж це страшне, велике діло!

— Еге,— відказав Марко,— це велике діло. Та не тільки сим воно велике, що його важко зробити, а ще більше тими результатами, які з й ого будуть.

— Та де ж на це сила?! — схопивсь учитель з місця.

— В нас самих! Не біймося, що нас мало. Все велике починається з малого! Ставаймо до великого діла, і воно саме заставить нас вирости, зробитися дужими і того діла достойними...

— Та ви ж самі кажете, що цього не дозволяють!

— Звичайно, не дозволяють. Та се поки в нас такі порядки, які є. Але державні та громадські форми не довічні ж.

Учитель не зрозумів, і Марко мусив вияснити йому ширше, розповідаючи про еволюцію державних форм, яка неминуче й Росію приведе до парламентського ладу. А тоді буде інакше.

— Ну, розкажіть же мені, розкажіть!.. Як же це воно буде? — питався вчитель, і його очі блищали, а голос тремтів.

І Марко довго розказував, а той ловив кожне слово.

Він пішов од Марка з цілим роєм нових надзвичайних думок і з купою українських книг у руках.

За панським обідом Марко, проміж іншими гостями, стрів Голубова та ще одного невеличкого на зріст панка у простенькому піджачкові, років 30, але з обличчям зістареним ще років на десять.

— Федір Карпович Лірський,— сказали Маркові, знайомлячи його з панком.

"А! — подумав Марко,— дуже цікаво! Здається, се чоловік не тієї породи, що всі оці". Марко чув, що Лірський їздив за кордон, слухав лекції в якомусь чужоземному університеті, а піп з учителем казали, що він заводить школу.

Голубов, як звичайно, тупцявсь усе коло Катерини, хоч та зважала на його стільки, скільки того вимагала проста звичайність. Як посідали за стіл, Маркові трапилося сісти проти Лірського, і він зараз же почав розмову.

— Я чув, що ви маєте завести в себе в слободі школу? — запитався Марко.

— Ет! Мав, та не маю! — відмовив той.

— Чому? — спитався Марко, але пан Городинський перепинив з одмовою:

— І краще! На чорта мужикові та школа? Нащо розвивати в йому такі інстинкти, як і в освіченої людини?

— Цілком так! — безапеляційно сказав Іван Дмитрович.— Хоча я нічого не маю проти школи взагалі, але народна школа не повинна йти далі Часословця21 та Псалтиря.22

— Навіть без Євангелія?23 — спитався Марко.

— Євангеліє...— протяг Іван Дмитрович.— Євангеліє річ така, що можна всячину відтіля виводити, а се річ небезпечна... От Псалтир... Не знаю, чи там сказано: "Начало премудрости — страх", але оце й є найважніше, щоб мужики звикали слухатися та боятись. Ні, ні! Без ваших натуральних історій та іншого, се — проказа.

— Се мені трохи нагадує вашого маршалка,— сказав Марко.— Я чув, що в одній школі попечителька почепила на стіну географічні карти. Так він каже: "Чортзна-що! Лібералізм якийсь — карти на стінах висять!"

— І правда! І лібералізм! — скрикнув старий пан Городинський, але Марко вже не слухав його і знов удався з своїм питанням до Лірського.

— Чому? Тому, що з цими мужиками нічого не зробиш,— одмовив той.— Я їм кажу: ви дурні, то я вам школу заведу. Даю свою хату й частину грошей, а другу — хай громада дає,— хоч сотню карбованців. Наче й згоджувались, а далі й одкинулись. Ну, як це вам подобається? Дурні, зовсім дурні! Се якась особлива нижча раса, не може навіть своєї власної користі зрозуміти.

— Ого,— озвавсь Голубов,— вони боялись, що сьогодні сто, а завтра, може, й триста доведеться платити.

— Але ж я їм виясняв, що їм ні копійки не доведеться більше заплатити.

— Хіба вони тому поймуть віри? — скрикнув старий Городинський.— "Хоч би пан зійшов з неба, то вірити йому не треба" — оце їх приказка! Вони сто разів поймуть віри своєму п'яному писареві або дурному дякові, що луплять з їх хабарі, тільки не мені або вам.

Маркові кортіло спитатися в пана Городинського, чим він саме заробив право на віру від народу, та він обачно промовчав, а відказав Лірському:

— А мені один селянин добре розказав, через що мужики байдужні до школи.

— А ну-ну, що сказав ваш філософ у свиті! — іронічно промовив Голубов.

— Мій філософ у свиті сказав дещо таке, що непогано було б знати його й філософам у сурдутах. Він сказав, що школа однімає школяра в сім'ї, навчає його згорда, зневажно дивитися на своїх людей, кида його на другу роботу і робить з його нечесну людину. Се ж правда!

— Може, й правда, але чому ж се так? — спитав Лірський.

— Бо школа вчить незрозумілою мовою і промовляє до дитини чужими образами. На Вкраїні школа повинна бути вкраїнською, мовою науки на Вкраїні повинна бути мова вкраїнська.

— Я не думаю, щоб се було важно,— скривився Лірський.

— Ніякої української мови нема! — згукнув Голубов.— А коли вони не розуміють тієї мови, яка у їх у школі, то мусять навчитися! І що більше не розуміють, то більше мусять навчитися.

— Ви самі собі суперечите,— відказав Марко.— Коли вони її не розуміють, то через те, що вживають іншої,— отже, українська мова є!

Іван Дмитрович почав доводити, що коли уряд не признає якої мови, то та мова й не істніє і повинна зникнути. Почалася загальна спірка. Марко доводив, що основні принципи педагогії вимагають у школі рідної мови народу. Лірський упевняв, що се вузький націоналізм.

— Покажіть мені яку просвітну справу, яка могла б робитися без національної мови? — спитався Марко.

Лірський згоджувався, що такої справи на світі нема, але прав українській мові дати не хотів.

Спірка не втихала аж до кінця обіду. Після обід пішли в сад. Марко, йдучи поруч із Катериною, спитавсь:

— А ви, Катерино Дмитрівно, як думаєте про се?

— Я? — відмовила вона.— Я не згоджуюсь з вами.

Марко почав доводити Кятерині своє. Розмовляючи, пройшли вони раз і вдруге довгу стежку, що перерізувала сад, не помічаючи, що Голубов мовчки йде за ними і його обличчя все то блідне, то червоніє. Він давно вже мав заміри на Катерину, і його дратувало, що дівчина прихильна до Марка. Сьогодні ж йому особливо було прикро: він не знайшов що сказати Маркові на його доводи і хотів хоч після обід виявити себе перед Катериною кращим, розмовляючи з нею вдвох, а цей студент не дає йому й ступнути. Він ішов, кусаючи вуси, і чув, як злість запалюється у його в грудях.

Як Марко та Катерина вже втретє хотіли, вкупі з усім гуртом, іти по стежці, підбіг Марків учень Микола і сказав Катерині:

— Мама тебе на хвилинку кличе в хату.

— Вибачайте,— промовила Катерина і пішла.

Увесь гурток повернув тоді на крокетний плацик, бо Іван Дмитрович з Голубовим були завзяті крокетисти. Марко теж пішов за ними, але грати в крокет не став, а, сівши на садовий стілець, дивився мовчки на гулянку, сподіваючись, що прийде Катерина. Голубов гуляв, але гуляв цього разу дуже погано і все сердився. Нарешті він кинув молоток і сказав:

— Ні, не хочу!

За його став другий з гостей, а він підождав, поки грачі загулялись, і тоді підійшов до Марка:

— Вибачайте, що потурбую вас,— почав він крізь зуби,— але я маю дещо вам сказати — без свідків...

Марко дивуючись глянув на Голубова. Той стояв трохи блідий; стиснувши губи. Видко було, що розмова буде не приятельська. А проте Марко знав, що Голубов його не любить,— так саме, як він Голубова. Голубов уже здавна не міг спокійко розмовляти з Марком і завсігди його зачіпав.

— До послуг вам,— промовив Марко, встаючи, і вони пішли по стежці геть од крокетного плацику. Ся стежка прямувала до невеличкої альтани в саду. Одійшовши так, щоб їх розмови не було чути, Голубов, не повертаючи до Марка обличчя, промовив одразу:

— Я хочу просити вас виїхати з цього дому.

— А я хочу про те саме прохати вас! — одмовив Марко.

— Годі шуткувати! — здержуючи голоса, гарикнув Голубов.— Я не бажаю, щоб ви залицялись до Катерини Дмитрівни.

Марко спалахнув, але здержавсь і відказав зважливим і спокійним голосом:

— Прошу вас мовчати, бо коли ви мені ще щось таке скажете, то я примушу вас змовкнути.

— Побачимо! — скрикнув Голубов і зупинивсь. Марко зупинивсь і собі. Вони стояли саме біля альтанки: Марко спиною до неї, а Голубов до його обличчям, заступивши йому дорогу.

— Побачимо! — знов сказав Голубов. — Я маю свої заміри на Катерину Дмитрівну і кажу вам: або ви зараз же дайте мені слово, що завтра виїдите відсіль геть, або я отут поламаю вам ребра! — І він

стиснув свої здорові кулаки і стояв, як роздратований віл перед Марком, що на погляд був і не такий кремезний, і не такий дужий, як він.

— Геть з стежки! — сказав Марко і ступнув наперед. Але Голубов не пускав його і взяв за руку. Ту ж мить Марко вхопив його за горло й за груди, підняв од землі і враз кинув набік у густий та колючий чагарник, що ріс понад стежкою. Голубов так і пірнув серед кущів агрусу й малини, а Марко не озирнувшись, не поспішаючись пішов геть стежкою.

Ні Марко, ні Голубов не знали, що всю цю подію бачила Катерина. Збігавши до матері, вона вернулась у сад і не стріла на квітнику нікого, а тільки почула, як стукають молотки на крокеті. Їй не схотілось туди йти, і вона пішла до великої стежки набік. Стежка, по якій вона йшла, перерізувала ту, кудою йшли Марко та Голубов, і Катерина, перш ніж вони, дійшла до альтанки. Увійшла туди, але там було темно. Хотіла вже вернутися, але зненацька почула розмову і через кілька хвилин крізь напіводчинені двері побачила Марка та Голубова. Хотіла вийти, але те, що сказав Голубов — він саме тоді сказав, що має заміри на неї,— не дало змоги вийти. Побачивши, як Голубов шубовстьнув у кущі, вона вже не дивилась і, вдержуючи сміх, чула тільки, як тріщали кущі під иого важким тілом, як він, видираючись звідти, лаявся найпоганішою московською лайкою. Вона підождала трохи, поки його стало не чуть, і пішла до крокету. Гості гуляли, а Марко сидів на стільці. Вона не могла не дивуватись тому спокоєві, з яким він, мов нічого не було, почав знову розмову з того, на чому вона спинилася. Дівчина дивилась на його енергічне обличчя і думала собі: "Сей не дасть себе скривдити і здолає оборонити і себе, й кого іншого". Трохи згодом, як усіх покликано до вечірнього чаю, Катерина та Марко довідались, що Голубов зненацька занедужав і поїхав додому.

"Заєць! — подумала Катерина.— Ні,— нахаба, що ховається, побачивши більшу силу".

У вівторок, після обід, Марко з Корнієм пішли до Корнія. Там, опріче своєї сім'ї, було ще двоє людей: високий чоловік з темним волоссям та

бородою, з глибоко позападалими гострими очима, і парубок,— Корнієві сусіди, що прийшли слухати книжку.

— Бач,— промовив високий чоловік до Марка,— ви не по-панському з нами поводитеся — руку нам даєте.

— Бо й я не пан,— оддмовив Марко.

— Вони, дядьку Федоре, з простих, з таких, як і ми, тільки шо вчені, — сказав Корній. Дядько Федір подивився пильно на Марка і сказав:

— Хіба...

— А ви знаєте, Марку Петровичу, що дядько Федір дуже люблять читати: як сядуть увечері над книгою, як почнуть читати та аж до півночі, то тітка Домаха й сердяться, що світло переводять,— торохтів Корній.

— А де ж ви навчилися читати? — спитався Марко у дядька Федора.

— Та в мене й дід був письменний, і батько. Од їх я й навчився потроху. От дід у мене був,— так той ще в запорожцях був, знав про старовину все чисто,— так як почне, було, нам розказувати! "Тепер,— каже,— не так повелось,— казна по-якому тепер, а тоді була розкіш-воля. Запорожці страшні були і ляхам, і татарам".

Марко вперше стрівав на селі людину, що пам'ятає старовину.

Одчинилися двері, і в хату ввійшло ще троє — двоє молодших і дядько не дуже старий, з кудлатою нечесаною бородою і надзвичайно ясними дитячими очима.

— А! Остапе! — промовив господар до його.

— А що ж, Іване, і я прийшов послухати, що розумнії люди читають, щоб і собі розуму набраться.

— Просимо сідати! — промовив Іван, Корніїв батько.

Остап одначе не сів, а став коло дверей. Зате двое молодших сіло. На молодших були червоні сорочки з цяцькованими московськими поясами, а поверх їх — жакетки. Один з їх — виголений, з вусами — зараз же сміливо забалакав: — Вот і ми посліхали, што в дядька Івана читать будуть, да й сібє прийшли. Потому — когда я іщо бив на службє, то очень-дуже любив читання.

— А давно ви зо служби? — спитав Марко.

— Да вот — год! Не хотєлось, знаєте, вертаться, потому — я тепер челавєк при образуванію, в полковой школє вчилсь, і даже сам палковнік хваліл,— мог би сібє всякоє мєсто в городі імєтъ... Ну, знаєте, — дома атєц, челавєк неабразований — ступай дамой! — говорить.

— Ти батька не потріпуй! — озвавсь дядько Федір, що доводивсь солдатовому батькові рідним братом.— Ти краще за себе згадай — чи давно пропив свій мундєр у шинку.

Усі засміялися, а солдат почервонів і одмовив сердито:

— Наплівать мінє на той мундєр! У міня їх двадцять будєть, а не то што!.. Вот заработаю.

— Атож! — не покидав свого дядько Федір.— Давно взяв рубля в Панаса — казав: дівчині черевики пошию — грошей не оддав і черевиків не пошив!

— Што бо ви, дядьку, так нападаєтесь на челавєка, не дайотє йому й здохнуть! — озвавсь зненацька парубок, що прийшов з солдатом.

— А ти де "образуванія" набравсь, що так балакаєш? — спитався дядько Федір.— На шахтах образувався?

Парубок почервонів і змовк. А Марко сумно подумав, що він не вперше помічає, як молодіж на селі, стріваючись з людиною у сурдуті, силкується говорити "по-панському".

— Та давайте вже читати! — сказав Остап і сів на край лави, аж коло мисника.— А то дурно тільки час гаємо.

Марко сів за стіл, розгорнув "Дві московки" Левицького24 і почав читати. Мова відразу здивувала слухачів, що ніколи не чули вкраїнської книжки. Але всі слухали дуже уважно, опріче солдата та парубка в жакетці, що все щось шепотіли і нарешті пішли з хати: їм не подобалась мужицька книжка. На їх місце прийшло двоє жінок і ще один не старий чоловік.

— Ой Боже! Вже читають, а ми й не чули! — озвалась одна з жінок.

— А не ходіть пізно! — сказав дядько Федір і почав розповідати, про що читали і дуже мальовничо розказав зміст прочитаної частки.

Почалося читання знову. Всі слухали, як Василь вернувся додому, і важко зітхали, чуючи його оповідь про солдатське життя. Потім сміялися з дівчат, як вони на хлопців зазирають і навіть почали цілу розмову, перепинивши читання, бо від дівчат та парубків у книзі слухачі перейшли до своїх дівчат та парубків.

— Які тепер дівчата та парубки? — казала палко та жінка, що жалувала, що спізнилась. — Тепер такі: чи доробила, ци не доробила свого діла дома, а як той час прийшов, то кида й печене, й варене та на вулицю.

— Порозгонити б ті вулиці! — сказав хтось з чоловіків.

— Та воно вулиці нічого,— озвався дядько Федір,— а оті складки та вечорниці! Отам вони горілку навчаються пити, отам дівчата п'яні лежать такі, що хоч за ноги повиволікай. А вже звісно — яка вона чесна вийде, коли таке!

— Не так тепер стало, як уперед було. Тепер парубок не хоче дома робить, а все на шахту. На шахті він, бач, заробе гроші та всі й положе на себе — чоботи собі купить за п'ятнадцять рублів, сорочку червону, то що,— а батькові, бува, й нічого! Я, каже, заробив, я й витратив! А прийде додому — знай п'є та дівчат піддурює.

Марко почав читати далі і чув, як шепотіли слухачі, переказуючи одне одному свої уваги про книжку та радіючи Ганниному та Василевому щастю. Зненацька голосне, нездержане ридання розітнулось на всю хату. Всі озирнулись до полу. Старша Корнієва сестра гірко ридала, прихилившись головою до печі (вона сиділа на полу) та затуливши обличчя руками.

— Дочко! Що ти? Чого ти? — заметушилась коло неї мати, однімаючи їй руки від обличчя. Але та ридала все дужче й дужче, і високі виводи плачу глушили всіх у маленькій хаті.

— Чого це вона? — зашепотів дехто.

— Хіба не знаєш? — почала відмовляти жінка, що сиділа близько коло Марка, і він міг чути, як вона пошепки почала казати другій: — За своїм Грицьком. Його ж у солдати взяли, а вона з того часу й в'яне, і в'яне — і не їсть, і не п'є,— кажуть, ні за кого не хоче йти.

— А Грицько ж письмо прислав?

— Присилав багато за два годи і їй кланяється в кожному. Тим часом мати вивела дочку з хати. Батько — теж зрушений — не хотів того показувати і попрохав Марка читати далі. Марко прочитав, як набігла

чорна хмара — узято Василя в солдати знов; прочитав про важке Ганнине життя самотнє, про те, як сина у неї взято,— і побачив, як у чоловіків-слухачів мигтіли на очах сльози, а жінки й зовсім плакали. А як приїхав той син, то зараз у йому пізнали своїх солдатів:

— Оце й він! Отакі й наші! Жалко, шо втік, а то б послухав про себе! — казали слухачі, згадуючи того солдата, що пішов з хати, не схотівши слухати мужицької книжки.

— Чи не про оцього нашого кажуть — мабуть, воно й правда,— почав кудлатий Остап, втупивши очі в землю,— що побув тільки шість місяців у службі та й вернувся додому. От він прийшов та й ходить по слободі — не зна, бачите, своєї хати. А мати побачила з вікна та: — Синочку! Синочку! Чого ти там ходиш? — А він тоді: — Да чорт вас знаєть, ігдє ви живйотє!

Усі засміялися, а дядько Федір додав:

— Та й правда ж? Як прийде, то такий благородний! А вже шо горілку п'є, та лається, та бреше!.. Я,— каже,— на капказьких горах був і відтіль, каже, видав, як земля на черепасі лежить.

— А може ж, і справді видко? — сказала одна жінка.

— Атож!

— А на чому ж хіба земля? — спитавсь Остап.

Марко почав розказувати, а чоловіки розпитувались і трохи сперечались. Та скоро Марко знов удавсь до книжки. Він читав про те, як Ганнине горе все більшало та більшало, і деякі жінки-слухачки проривались плачем, чуючи, як ховано Ганну... Далі пішло про Маринину долю. Спершу слухачі Марину гудили, але тепер почали жаліти, а почувши про її смерть, сказали:

— Бідна! Без святого причастя так і вмерла.

— Та й книжка ж гарна! — озвався Корніїв батько.

— Гарна! Гарна! — сказали й інші слухачі.

— Оттак знущалися з людей! — промовив дядько Федір, згадуючи кактонистів.25 — Дитину рідну відняли! І все то пани повигадували, якби мужика дужче дошкулить!

— Дошкуляли вони його добре! — промовив Корніїв батько,— та вже минулося.

— Минулося? — сказав Остап, крутнувши головою.— Не дуже-то й минулося! Хіба й досі не робимо на панів? Кому одробляємо за землю.— Панам! Кому одробляємо на десятинах? — Панам!

— Нічого не поробиш! — сказав один з чоловіків.— У їх сила,— вони багаті.

— А чого ж так, що один багатий, а другий убогий? Чого в Городинського скільки тисяч десятин землі, а в мене чотири десятини? Чи він більше Богові приподобився, а я в Бога теля з'їв? — допитувавсь Остап.

— Мабуть, іззіли, дядьку! — сказав парубок.

— Отже не їв, їй-бо, не їв, а Городинський угодніший! І чому б цареві не зробити так, щоб усі були рівні, щоб не було ні багатих, ні вбогих?

— Як же то? — спитався дядько Федір.

— Поділити землю на всіх! — сказав зважливо Остап.

Ніхто нічого не сказав, і всі замовкли. Марко зрозумів, що вони ще бояться його. Тільки Остап нікого не боявсь і казав:

— А то що це: не вспієш з одного одробітку вилізти, улазиш у другий, і ніколи за тими одробітками тобі просвітку нема.

— Як позичали, то вже ж треба одробити,— сказав господар.

— Бач! — додав з комічним жалем Остап.— Чому ж не пани нам одробляють, а ми панам?

Усі засміялися:

— Бач, чого схотів! Ну, цього не діждеш!

— От! Не діждеш! Може, й до цього доживемо!

— Ні вже, мабуть! — Промовив, зітхнувши, дядько Федір і вдавсь до Марка. — От, якби ви щопразника ходили до нас читати отакі гарні книжки — от би добре було!

— Аби слухали, то я радий буду читати,— сказав Марко.

— Та слухати будемо!.. А чи нема у вас часом ще якої книжки дати мені почитати? Чи нема у вас книжки про Будду26 — ото ще мудрий чоловік був!

— А ви де довідались про його? — спитався, дивуючись, Марко.

— Та книжку про індусів читав, дак там і про його,— відмовив дядько Федір.— Тільки там про його мало, а хотілось би до краю довідатись, шо воно за чоловік був.

— Ні, нема! — сказав Марко і подумав: коли-то така книжка буде по-нашому, по-вкраїнському?

— І про Юлія Цезаря27 нема? То, кажуть, вояка добрий був? — Марко тільки дивувавсь, слухаючи дядька Федора,— так його вражали ті речі у мужичих устах; а дядько Федір, трохи подумавши, несміливо додав:

— А про запорожців пишуть що по книжках? От би прочитать!

— Пишуть, пишуть! — зрадів Марко, що дядько Федір напав на таке, чим він його може вдовольнити.— Я вам дам прочитати і тут прочитаю.

Ще довго розмовляв Марко з селянами і міг помітити багато дечого нового йому. Але що найбільше його здивувало, так се те, що слухачі назвали мову, якою писано книжку, полтавською. Спершу Марко не міг зрозуміти сього, але потроху виявилось, що дрібні відміни в мові примусили слухачів назвати Левицького мову полтавською.

"Як страшно все забуто,— думав сумно Марко, сидячи вже дома,— коли степовик не вважа за свого полтавця! Ой роботи, роботи, роботи тут безліч! Багато щирих та дужих сил треба, щоб прокинути зо сну сей народ! І як його прокинеш? Освіта, тільки освіта могла б тут що зробити! Але ж перешкод скілько!.. Дарма, мусимо побороти їх!"

І Марко згадав, що він уже третій день не брався за роботу — писання популярної книжки — і почервонів. Він того дня кілька годин уряд не одривавсь од роботи.

З того часу Марко мало не щонеділі та щосвята ходив у Конієву хату читати книжки. Він прочитав Квітчину "Марусю",28 Гоголевого "Тараса Бульбу" в українському перекладі,29 дещо з Шевченка, з Левицького, кілька науково-популярних річей і бачив, як залюбки слухають його селяне, як вони зовсім звикли до "полтавської мови"; як цікаво, й сумно, й радісно за одним заходом слухали вони про свою старовину. Марко

знаходив таких слухачів, що в його в душі прокидалось могутнє бажання — віддати себе всього такій діяльності — нести світ і культуру в народ. Йому уявлялися десятки, сотні людей, що віддають себе тій справі, пишуть книжки для народу, ширять їх по селах або й самі живуть серед народу, знайомлять його з письменством, з театром... Розпалена фантазія не мала впину — малювала йому високу народну культуру, таку високу, як колись була у греків... Він палко обіцяв оддати себе цій діяльності.

А потім інше починало уявлятися йому. Починало згадуватися те, що він побачив тепер у народі. Народ та інтелігенція — два ворожі табори в його ріднім краї. Пан так довго панував над мужиком, так довго силкувавсь одрізнитись од його всякими способами, що народ і в прихильній до його інтелігенції бачить пана, ворога. І той погляд, що мав народ на обмоскаленого довгим рядом історичних обставин, очортілого мужикові пана, переносив він і на всякого інтелігента, хоч би він, як Марко, і не одрізнивсь од народу мовою.

Еге, на Вкраїні було два ворожі табори — мужик та пан. Вони воювались. А воюючись, вони, звісно, ніколи не няли віри один одному. Пани Городинські казали:

— Мужик спить і дивиться, як би пана одурити. Мужики й собі говорили: — Панам аби жити з нашої праці.

Мужик зовсім не дививсь і сплючи, як би одурити пана. Але він звик дивитися на пана як на ворога і не вважав за гріх, якщо траплялася змога й потреба скористуватися з панської недбалості або невміння хазяйнувати або ймовірності, вважаючи її за необачність панську. Що ж до потреби, то мусила вона траплятися часто, бо пан так користувавсь з своєї заможності, з тисячів десятин землі, що мужикові доводилось часто й густо скрутно. Пан — а до панів народ лічив не тільки всіх справжніх панів, а також і новонароджених, звичайно дуже лютих до народу,— спокійно побільшував плату за землю, що наймали в його селяне, за товар, що вони пасли на його пастівниках, не маючи

власного, і не хотів розуміти, що, зробивши плату такою, якої мужик не міг виплатити, він саме тим примушував мужика знаходити всякі інші виходи з такого скрутного становища. Вихід був завсігди один — одурити пана і, віддавши більше, ніж треба, за пастівник, пасти ту частину товару, що з-за побільшеної плати несила було віддати її до пана, вночі на панському хлібові або на сіножаті і т. і. І так тяглася борня, і вороги не були чесні один до одного і були роздратовані навзаїм тією нечесністю. Була борня, давня борня, її початок ховався ще в прастарих часах...

Та хоч і вороги були пан та мужик, але ж мужик мав ще один погляд на пана. Пан панував — у старовину своїм правом, а тепер багатством, освітою. Мужик се розумів і розумів, що панувати краще, ніж бути під пануванням,— і мужик силкувавсь лізти в пани; а хоч не сам ліз, так принаймні, вивчивши свого сина в школі, віддавав його в які писарчата або в крамарчуки до міста, маючи надію, що той син вилізе в"пани". Приклади мужик бачив і мав надію. Бачив, що пан розумніший, освіченіший од його, і він звик уважати панську мову, панську одежу за вищі, кращі мову та одежу і переймав їх. Ось відкіля йшли ті "кохти ситцеві" на жінках та дівчатах, ті "жакетки" та "пальта" на парубках; ось відкіля те називання своєї мови мужичою, а тієї, що говорили пани, панською. Звісно, все це переймалося здебільшого не в самих панів, бо з самими панами близької знайомості мужик не мав, а в тих, хто стояв поміждо мужиком та паном. Се були льокаї, покоївки, куховарки, економічні прикажчики і ті, нарешті, з свого братчика, що вже хоч трохи "напанились" — крамарі, шинкарі та глитаї. Можна зрозуміти, яке гарне було все те позичене. "Панська" одежа, що пошили її сільські кравці, була просто неможлива — така нечепурна, що аж гидка; "панська" мова була ще гірша...

І вкупі з мовою, з одежею падало й інше. Занехаювались старі звичаї, ламалася стара мораль, відносини проміждо дівчатами та парубками зробилися погані.

Марко згадував це все і багато дечого іншого, про що він за останній час почасти довідавсь, і його веселчані уяви, його мрії мусили зникати в темряві од цієї негарної сумної дійсності. Але тоді він згадував Корнієву сім'ю, дядька Федора, Остапа, згадував їх поривання до просвіти, їх розмови і починав розуміти, що під тією позверховною корою, якою вкрито з погляду мужицтво, відбувається свій культурний процес, до якого не придивилась та й не хоче придивлятися інтелігенція. Боротися з темрявою, помагати цьому культурному процесові та направляти його на користь рідному краєві — ото була повинність інтелігенції, важка повинність, бо на неї треба було жертви, і жертви великої — усім своїм життям. І боячись питався він себе: чи стане в його сили на таку жертву?

— Але її мусить стати! — казав він сам собі зважливо.

Та на його шляху стояло ще одно, про що він перше якось кіколи не думав, чого не мав зовсім на бачності. Се нове, несподіване — була дівчина, що стрілась йому на його и життєвій дорозі, стрілась та и причарувала його своїми очима, вогню повними, своїм розумом, своєю гордою вдачею, з-за якої він добачив щиру ласкаву душу. Причарувала вона його, та й не знав він, що має тепер чинити.

— Чи маю я право на власне щастя? — думав він, і йому здавалося, що він не має сього права. Але далі інший голос інше починав йому казати:

— Чом же ні? Я не віддамся увесь власному щастю, власному життю. Я працюватиму з усієї сили; але на те, щоб я міг робити, мушу я мати хоч трохи щастя — інакше людина не здолає робити. Ні, я маю право!

— Але ж ти казав про жертву!..— знов доводив той таки невблаганний суворий голос, і Марко не знав, що на се сказати...

Він мусить облишити всі оті мрії, забути, як блищать ті очі... Але тільки здумував, зараз же ті очі ще ясніше зоріли йому просто в серце, і Марко виразно чув, що йому несила їх забути...

VI

Теплого вечора в неділю вертався Марко додому з читання в Корнієвій хаті. Читання сьогодні склалося дуже гарно, Марко почув багато цікавого і багато такого, що надало його душі спокій та тиху впевненість у своїй справі. Заходив до вчителя і там побачив прихильність до того нового, що казав Марко. "Будуть з його люди!" — думав він. І він ішов, широко вдихаючи в себе свіже вечірнє повітря, почуваючись на дужу, невтомлену силу. Він пройшов через місток і вступив у панський сад. Місяць уже підбився угору і обливав срібним світом посипану білим піском стежку, верхів'я дерев та краї віт. Марко почув розмову в панському саду і догадався, що се пани пішли в прохідку. Йому не схотілося стрічатися з ними, і він, обминувши квітник, звідки чулися голоси, перейшов просто на той ганок, де звичайно пито ввечері чай. Тепер там нікого не було, і широкі, складені з великого білого каміння східці ясно блищали проти місяця. Марко не поспішаючись зійшов по їх і зовсім несподівано побачив Катерину. Вона сиділа на поручатах, уся осяяна місячним сяєвом. Ясна її постать виразно визначалась у рамцях з темної, тільки зверху сріблястої купи листя дикої виноградини, що звивалась угору по обох боках її. Вона сиділа замислена, склавши руки і трохи нахиливши обличчя. Марко виразно бачив її рівний ніс, тонкі губи, чорні брови і темні глибокі очі. Катерина сиділа, повернувшись обличчям на той бік, відкіль ішов Марко, але вона була така задумана, що не чула, як він підійшов, і не бачила його. Марко зупинився... І відразу він почув, яку велику силу має над ним ся дівчина. Все, що він думав досі, мов повилось у голові якимсь туманом, одійшло кудись далеко-далеко, а насамперед стало одно — бажання бачити, її, бажання бути з нею.

Вона почула його і підвела голову. Побачила його очі, втуплені в неї, і встала з поручат. Марко мовчки зійшов на ганок.

— Доброго вечора! — тихо сказав він. Він завсігди казав се привітання по-вкраїнському, і Катерина любила його чути.

— І вам...— одмовила вона так саме тихо і знов сіла на поруччя. — Я рано прийшов до чаю...— промовив Марко і сам не знав, нащо він се сказав.

— Еге, наші ще в саду...

Розмова увірвалась. Катерина сиділа на поручатах, схиливши голову. Марко стояв біля столу, поклавши руку на стілець. Катерина чула, як у неї затріпалось у грудях серце, і зрозуміла те саме, що й Марко. Вона зрозуміла, що любить його, зрозуміла, що доля звела їх навіки, і вона дожидалась. Дожидалася кінця, того слова, що скаже Марко, як схилиться перед її вродою, як положе їй до ніг свою молодість, вроду, розум...

А Марко стояв і чув, як туманіє його голова.

— Неси скатерть стіл накривати!

Се кричав слуга, йдучи на ганок. Катерина сердито встала з поручат і пішла в свою хату. Марко теж не зоставсь на ганкові і пішов геть.

Другого дня після обід, сидячи в своїй світлиці, побачив Марко, як під панський рундук під'їхав Голубов. Відколи трапилася в його суперечка з Марком, він досі ще не був тут. Марка трохи здивувало, що він поспішився приїхати у будень. А проте він про його зараз же забув за роботою.

А Голубов тим часом уже сидів у вітальні з старим Городинським та з Іваном Дмитровичем, розмовляючи про те, то про се. Але видко було, що він має щось інше на думці. Нарешті байдужим голосом він сказав, усміхаючись:

— Одначе ваш студент дуже червоний.

— Як-то? — залякався пан Городинський.

— Свої хохломанські думки тут ширить. Збира селян і чита їм свої хохлацькі книжки про Україну, про гетьманів. Мета, звісно, та, щоб підбурювати народ проти уряду, ваблючи його вільним гетьманством.

— А ви не помиляєтесь, Якове Григоровичу?

— Та не помиляюся ж, кажу! Я недавнечко наняв з вашої слободи наймита — солдат, розумний такий. Він і розказував, що тут у вас читання, і що він не схотів слухати, а інші хотять. Я випадком почув сю розмову і розпитався про все.

— Погана річ! — промовив Іван Дмитрович.

— Чортзна-що таке! — скрикнув старий пан Городинський.— Мені, як по правді сказати, давно хтось казав, що він там щось чита, та я не зважав на се. Та в чому тут сила?

— В тому сила,— докірливо сказав Іван Дмитрович,— що ся українофільська пропаганда дуже небезпечна... і через те суворо заборонена...

— Я радив би вам,— почав знову Голубов,— подати зараз же звістку хоч становому.

— Ну, се вже вибачайте! — скрикнув сердито пан Городинський. — Ще поліцію в свою господу наведу! Уже коли що там є, то гроші в зуби та й марш! — хай собі їде, куди хоче. Хоча, кат його зна,— може, там нічого й не було!

— А, ні! — відмовив Голубов і почав знову розказувати, що він випитав у свого солдата, добре докладаючи свого... З його оповідання Марко виходив страшенно небезпечним чоловіком.

Марко ще сидів над своїм зшитком, як почув за дверима молодого Городинського голос:

— Можна увійти!

— Просю! — відмовив Марко, встаючи та дивуючись тим одвідинам. Іван Дмитрович увійшов урочисто та поважно. Од його постаті так і пашіло величністю.

— Вибачайте,— промовив він повагом,— що потурбував вас.

— Сідайте, будьте ласкаві,— попрохав Марко.

Іван Дмитрович сів, положивши свій панамський бриль на колінах. Марко сів проти його. Іван Дмитрович трохи посидів, спустивши очі додолу, а потім звів їх і, дивлячись ясно та впевнено на Марка, почав: — Власне я не сам, а з приручення мого батька. Коли дозволите, я вас про дві-три речі запитаюся, і якщо ви мені відмовите, то се мене цілком задовольнить.

— Будьте ласкаві,— одмовив Марко і подумав: "До чого се воно?"

— Скажіть, будте ласкаві,— ви зволите читати мужикам українські книжки?

І Іван Дмитрович, промовивши се, подався трохи назад головою, а його погляд ще впевненіший зробився.

— Еге! — кивнув головою Марко.

— І тільки вкраїнські книжки зволите читати?

— Тільки! — відмовив Марко.

— І ви се робили вже кілька разів?

— Атож!

— Між іншим — ви читали книжки з української історії мужикам?

— Ви не помилились. Але ж і я хотів би спитатись — з якої речі ви мене про се допитуетесь та ще й мов про яке злочинство, коли я ніколи не ховався з цим?

— Яко господар дому, мій батько,— від якого я се кажу,— не може дозволити, щоб у його робилися такі речі,— сказав з олімпійською повагою Іван Дмитрович. — Сієї україноφільської пропаганди ніяка порядна людина терпіти не може. І я думаю...

— Вибачайте, Іване Дмитровичу, тепер уже мені не цікаво, що ви думаєте. Можете далі не турбуватись. Я тільки попрохав би, щоб завтра дано мені до залізниці коней, бо, як відомо, іншим способом я не маю змоги добутися туди і виїхати від вас. Я сказав усе, пане Городинський, і більше не маю нічого вам казати.

І Марко устав з стільця. Іван Дмитрович почервонів і теж устав. Його вхопило пересердя, що сей студент розірвав усей його план розмови, якою він думав знищити, внівець обернути його. А тепер навіть нагадує йому, щоб він ішов з хати!

— Дозвольте, одначе...— почав він, але стрівся з таким зважливим Марковим поглядом, що повернувсь і, пробубонівши під ніс: "А проте!" вийшов з хати так само велично, як і вступив, удаючи з себе, що він не зважив на Маркові слова.

— Оце так! — подумав Марко, як двері за несподіваним гостем зачинилися. — Фе, гидота!.. Але ж у всякому разі треба лаштуватись у дорогу.

А Катерина? — згадав він, і в його защеміло серце.— І все піде за водою? — А жертва? — озвався у душі другий голос. Сама доля помагає тобі не збочити з шляху.

Але ж яка се страшна жертва!..

Він сів на ліжко і почав думати.

Так буде краще. Він поїде, і все скінчиться. Їй се буде однаково, бо та невеличка прихильність, яку вона виявляла до його,— запевне не кохання. Потім — у їх неоднакові погляди на грунтовну річ...

І він устав і почав швидко, похапцем складати свої папери, хоча поспішатись було нікуди: він ще мав багато часу до ранку. Згадавши про це, спинився... Що ж, одначе, він має робити? Треба б піти до вчителя й до Корнія — попрощатись. Але згадав, що вчитель ще вчора поїхав до міста, а Корній сьогодні на полі... Почав знову складатися помалу, впаковуючись мов у далеку дорогу... Силкувався робити все гарно, складав до ладу. Задзвонено до чаю. Марко не пішов. Через кілька часу ввійшов льокай і подав коверту. У їй Марко знайшов гроші від пана Городинського — плата за вчителювання до кінця терміну. Марко віддіцив собі, скільки припадало по сей день, і одіслав зайвину казад.

Промикуло ще з півгодини — Марко вже зовсім зібравсь і тільки зоставив собі книжку — читати на дорогу. Хлопець поштар, що возив пошту зі станції, приніс Маркові два листи. Взявши перший, Марко побачив, що він не з пошти. Розірвав коверту й прочитав: "Сьогодні, в 12 годин, під скелею, коло криниці. К."

Марко прочитав сі слова вдруге, втретє... Ось воно!.. Од того, як він одмовить на сей лист, залежало все його життя надалі. Уже не можна було казати, що вона його не любить: Марко міг бути певний, що лист був свідком нічого іншого, тільки коханкя.

Поперед сього він міг порвати все. Тоді він був сам. Тепер було інакше. Кохана дівчина кликала його. Чи міг він зробити тепер те, що зробив би тоді? Чи мав на се право навіть?

Як же поєднати з цим його бажання віддати свое життя в жертву рідному краєві? Одно стає на дорозі другому.

Стає? Чому стає? Хіба ж вона не може тим самим шляхом іти, що й він?

І йому в душу глянули її очі горді, зважливі...

Вона зможе віддатися в жертву так само, як і він. І хіба ж вони не можуть зробити сього вкупі?

Він знає, що їй сказати... Лист той був справді від Катерини. Довідавшися про подію з Марком, не промовивши й слова, вийшла в свою світлицю і почала думати. Але думання було погане. Вона тільки почувала, що любить Марка, що цього вечора все це непевне становище мусить якось одмінитися, все це мусить скінчитися. Але як? Чому він досі мовчить? І зараз же інша думка промайнула в неї в голові. Вона згадала подію з Голубовим біля ставка, і їй здалось, що Марко й справді міг подумати, мовби вона має якісь почування до Голубова. Се так натурально. І тепер оця історія. Все складається так, що може впевнити Марка, ніби вона, Катерина, гордує ним.

— А він гордий! — подумала вона.

А завтра він їде, і все скінчиться. Все скінчиться, і те, що мусить виявитися, рішитися — не виявиться й не рішиться? І те слово, що мусить сказатися, не скажеться?

— Ні, воно скажеться! — подумала вона зважливо і, вхопивши клаптик паперу, написала до Марка листа.

— Ти трохи бліда! — сказала їй мати за чаєм.

— Голова чогось болить,— одмовила Катерина.

— У тебе руки холодні — ти хвора, піди ляж! Катерина не була хвора, але її трусила нервова пропасниця. Вона послухалась матері і пішла в свою хату. Не роздягаючись лягла на ліжко, погасивши світло. З широко розплющеними очима лежала вона в темряві. Руки в неї були холодні, як крига, за спиною пробігав мороз, а голова палала.

Вона чула, як розмовляли на ганкові за чайним столом. Боже мій, як вони довго сидять!

Дзвоне годинник. Тільки одинадцять! А ще ж то аж годину ждати! Раніше вона не могла: тільки к півночі все затихало в їх у господі.

Вона не думала про те, що малося бути там, куди вона піде. Думала про всякі інші речі. Почула, як дзвоне годинник, і почала згадувати, як колись вона — ще малою — розбила годинник і повиламувала з його всі коліщатка... Згадала, як стара нянька злякалася, побачивши се. Потім вона почула, як ця стара нянька, що жива й досі, щось бубонить у суміжній світлиці, де вона спить з її сестрою. І вона почала згадувати, яка нянька товста і які в неї чудні губи, як вона говорить. Потім згадала няньчиного сина-кравця, що іноді п'яний заходив до матері, і їй схотілося побувати в його хаті і подивитись, як він там живе. Потім...

Думки крутилися, приходили й одходили без ніякого зв'язку з тим, що було у неї в душі. Іноді Катерина починала ловити себе на тому, що думала, але скоро схотіла згадати свою думку, зараз же забувала її.

Половина! Се половину дванадцятої продзвонило. Катерина не могла більше лежати. Вона встала і сіла біля вікна. Підтягла темну завісу. Місячний світ упав смугою в хату, осяяв частину ліжка, комоду й двері. Катерина положила на вікно свого годинника і почала на його дивитись. Три чверті дванадцятої... Без десятьох дванадцять... Без п'ятьох... Вона встала і тихо-тихо відчинила двері з своєї хати в сад. Білий од місячного світу ганок був перед нею. Темна скеля чорніла здалека, і тільки де-не-де по їй перебігало місячне проміння. Катерина зійшла з ганку, перелинула квітник і вбігла в темну стежку між деревами, що тяглася до містка. Як підійшла Катерина під скелю до криниці, Марко вже дожидав її там. Він ще не бачив її межи темрявих дерев. Місячний промінь падав просто на його. Він стояв біля криниці, зіпершись на кам'яне цямриння. Катерина не зупиняючись перебігла край гаю, і Марко відразу вздрів її перед себе. Він випростався і ступнув наперед. Вона попередила його. Зупинившись перед ним і тим примусивши й його зупинитись, сказала:

— Я вас покликала, бо думаю, що у нас обох єсть дещо, що маємо ми сказати одно одному...

Спинилися, дожидаючи відмови. Мить чи дві, що вона прождала її, здалися їй нескінченно довгими. Нарешті Марко загомонів. Він говорив тихо, але кожне слово виходило з його уст виразно й твердо:

— Еге, ми маємо, що сказати одно одному. Я вас кохаю і маю не одно се щастя, а ще й друге більше: ви даєте мені надію, що кохаєте мене. Не можу висловити, як вас люблю, але нащо вам мої слова — ви й так розумієте, що без вас я не буду щасливий...

Голос його затремтів... В йому почулося пригнічене поривання. Катерина стояла непорушно і мовчки слухала. Марко казав далі:

— Але ж людина живе не самим власним, особистим життям. Єсть у кожної людини святиня, вища від власних почуваннів, од власного щастя. Такою святинею стався мені мій рідний край, моя Україна. Я присягався присвятити їй своє життя. І та людина, що я кохаю, кого благаю з'єднати своє життя з моїм,— повинна йти зо мною до однієї мети.

Голос у його тепер не тремтів. Він зробився тихий, але в йому чулася сила глибокого, повік не порушного пересвідчення. Замовк і ждав одмови, але її не було. Катерина мовчала. Марко озвався знову:

— Я знаю, я не вартий того щастя, що ви хочете мені дати. Я знаю, як я мало даю і як багато беру. Але ж...

— Але ж, здається, хтось з нас помилився, Марку Петровичу! — перепинила його відразу Катерина, і її голос задзвенів неприязно та гордо.— Або, може, ми обоє помилилися. Ви сказали, що берете... Ви нічого не берете, Марку Петровичу. Я прийшла сюди сказати вам, що я вас люблю, щоб і од вас теж почути. Але такої відмови, як чую зараз, я не бажаю. На умовах я свого кохання не віддаю.

Вона повернулася і хотіла йти. Невимовний жаль стиснув Маркові серце.

— Люба моя! — скриккув і вхопив її за руку.

— Не смійте мене займати! І яке ви маєте право казати так! — скрикнула Катерина, вихоплюючи руку.— На умовах! У вас і тут! Боже мій! — І вона побігла була геть.

Ту ж мить Марко став їй на дорозі:

— Во імя того почування, що обох нас привело сюди, я благаю вас вислухати мене,— заговорив він палко. — Нащо ви кажете такі слова? Ніяких умов не ставлю і не маю на се права. Я кажу тільки про свою обітницю, я кажу, що я тоді тільки можу віддати частину свого життя особистому щастю, коли се щастя не йтиме проти тієї ідеї, яка керує моїм життям. І якби ви хоч на хвилину увірували в цю святиню...

— Ніколи! — скрикнула Катерина і, одхиливши рукою Марка, кинулась геть і ту ж мить зникла поміж деревами.

Марко не рушив з місця. Він сподівався цього, хоча не хотів думати, що так може бути. Але інакше зробити, інакше говорити не міг. Він довго стояв на одному місці нерухомий, і в його не було думки побігти за нею, наздогнати її, ще вияснити їй. Він знав, що це не поможе, і не рушив з місця, хоч і почував, як щось мов умирало у його в грудях...

Він тихо пішов відціль... Який безум! Невже він міг сподіватися свого власного щастя? Як щастя може погодитися з жертвою? В його була думка з'єднати те, що не єднається ніколи, і він помилився. Як він міг думати, що не помилиться?

Він прийшов у свою хату і сів біля відчиненого вікна. Голова робила з усієї сили. Розум чув, що він переважив, що почування обов'язку, повинності подужало. І думка працювала як ніколи. В Марковій голові спокійко, як здавалося йому, вкладалися ті думки одна за однією, по ряду, систематично. Це були думки про рідний народ, про повинність перед ним.

Так минула ніч...

Марко бачив, як мерхли одна по одній зорі перед світом, як потім уранішній туман повив сад, повив скелю, обложив усе навкруги. Потім він побачив, як соняшний промінь визирнув з-за краю балки і стрельнув у туман, а за ним другий, третій... І Марко подумав:

— Мій промінь уже не засвітить...

Але природа мов сміялася з його горя. Вогняною могутньою кулею зійшло сонце, розбило тумани, осяяло землю, і земля озвалася усіма голосами — шелестом гайовим, шумінням вітровим, співом пташиним, плеском водяним — земля ожила. А проміння горіло ясно, гордо і сипало світло та тепло на всю землю.

— Коні готові,— почув Марко за собою голос.

Хлопець узяв його речі. Марко мовчки надів бриля і вийшов з хати. Коні нетерпляче пирхали перед ганком. Він сів у екіпаж. Коні рушили і вивезли його з двору, де все ще спало. Швидко перебігли слободу, виїхали в степ. Марко не зауважив добре, що навкруги його було — і жита, і трави, і косарі, і сонце, і шлях — все це якось невиразно крутилось круг його. Зате виразно він почував, що все це живе, що у всьому цьому могутнє життя широко розливається і що сонце світить так ясно, так весело...

— А моє зайшло...— крутилося йому в голові, і в його немов з'являлося пересердя на це золоте, веселе проміння, що, ллючися з високого неба, живило собою всю землю.

Екіпаж під'їхав до станції. Марко ввійшов туди. Було ще порано. Він почав ходити по невеличкій світлиці, далі зупинився перед списком поїздів і уважно прочитав його з початку й до краю кілька разів. Потім перейшов до других друкованих та писаних папірців, що почеплено було на сій же стіні. Він прочитав, скільки яких на цій станції меблів і що міністер доріг забороня курити... Потім він підійшов до вікна і побачив, що сонце сяло ще ясніше, ще дужче, і в його тепер уже не було ніякого пересердя і йому було байдуже, чи воно світить, чи ні. Потім йому схотілося, щоб швидше прийшов поїзд, бо докучило стояти біля вікна; але поїзд не їхав, і він стояв, думаючи про те, чи давно фарбовано штахетки в станціонному палісадничку і чи не краще було б

пофарбувати їх не зеленою, а якою іншою фарбою. Далі він почув, як кликано брати білети, зрозумів, що це кличуть його, бо більше пасажирів не було, і пішов взяти білета і почув, як під'їхав поїзд. Сам уніс свої речі у вагон третього класу, за малим не порожній, бо в йому сиділо тільки троє, а хто саме — Марко не розібрав. Сів у тому кутку, де не було зовсім людей. Ще кілька хвилин, і поїзд рушив. Марко став біля вікна і поглянув на станцію. Хотів щось подумати про цю станцію, але відразу, зовсім несподівано, сльози підступили йому до горла і покотились по обличчю — тяжкі й пекучі...

VII

— Оттакої ще! Відкіля ти взявсь? — вирячив на Марка очі Семен Лісовський, як той, приїхавши вранці рано з вокзалу, стяг з його ковдру й збудив.

Він скочив з ліжка, обнявсь і поцілувався тричі з Марком, усе кажучи:

— Та кажи ж, що це? На який час, чи зовсім?

— Зовсім,— одмовив Марко.

— Чого так?

— Спершу вдягнись та вмийся, та й я вмиюся, а тоді говоритимем,— сказав Марко, повеселішавши від веселого Семенового обличчя.

— І то непогана річ! — одмовив Семен, і вони почали обоє доводити себе до ладу.— Семен після спання, а Марко — після безсонної ночі у вагоні.

— Марто! Становіть самовар, та швидше! — гукнув Семен у коритар до покоївки.

Через які півгодини самовар уже кипів на столі, а біля столу сиділи за чаєм Марко з Семеном.

— Ну, кажи ж тепер, що там таке? — питався Семен, втупивши в Марка свої ясні-ясні голубі очі, що весело сяли з-під рівних брів на світ божий, роблячи завсігди веселим Семенове молоде та безвусе обличчя з цілою копицею русявого м'якого волосся на голові. Марко з його сумним обличчям, з поважними очима, з невеличкими темними вусами над тонкими губами здавався поруч із своїм товаришем старішим, ніж був справді.

— Ну, кажи ж, кажи,— чого приїхав?

— Бо прохали виїхати.

— Йо?

Марко розповів про все. Семен тільки слухав та хитав головою.

— Ну хто ж тобі велів так робити? — нарешті сказав він.

— Як?

— Не треба було їм заздалегідь виявляти, що ти таке є.

— А я думаю зовсім навпаки. Годі вже нам ховатися. То страха ради іудейська, а то й просто соромлячись своєї національності, не насмілюємося ми часто казати, що ми таке є,— все ховаємося і тим примушуємо думати, що нас зовсім нема.

— Коли ж нас ганяють, як зайців! — перепинив Семен.

— Бо й справді зайці,— тим нас і ганяють. А ну лиш будемо ще чим іншим!

— Вовками?

— Нам не гріх деякий час і вовками побути,— такими, як, знаєш, там Гейне каже про себе:

Ich bin kein Schaf, ich bin kein Hund,

Kein Hofrat und kein Scheilfisch —

Ich bin ein Wolf geblieben, mein Herz

Und meine Zähne sind wölfisch.

Ich bin ein Wolf und werde stets

Auch heulen mit den Wölfen —

Ja, zähit auf mich und helft euch selbst,

Dann wird auch Gott euch helfen30

Ну, та про се іншим разом! А тепер, як у вас стоїть справа з нашим товариством? Як у вас тут ведеться?

— Як ведеться? — перепитався Семен і якось скривив обличчя, а очі дивились хитро й глузливо з-під вій.— Побачиш сам! Ось завтра мусили зійтися слухати першу книжку до видання,— рішати, чи варто на неї гроші тратити. І запевне не варто, бо книжку написано чортзна по-якому. Так книжок писати не можна. Ніхто так погано книжок не пише.

— Мабуть, книжка ся — твоя? — спитав усміхаючись Марко.

— Ти не помиляєшся! — відмовив тим таки комічно-смутним тоном Семен. — Ти, на превеликий жаль, не помиляєшся анітрохи. Книжку ту написало оце одоробло, що сидить тепер перед тобою. Книжка ся — оповідання, оповідання для народу. Але ніякий народ на світі не буде її читати, бо таких книжок ніхто ніколи не чита.

— Та годі вже тобі скимліти! — засміявся Марко.— Розкажи хоч, що ти тут робив?

— Що я робив? Цікаве питання! Проживав ті гроші, що вислав мені мій дядько-опікун. Марко знав, що клапоть землі, з якого опікун присилав гроші Семенові і його сестрі-гімназистці, був невеличкий і гроші висилано скупо,— тим і спитав:

— А як тих грошей не стало?..

— Еге, їх не стало... Тоді я став бігати щодня вранці на лекцію.

— А далі що?

— А далі нічого, бо я й справді зараз піду на ту лекцію, а ти спи... От я дурна тетеря!..— скрикнув він на Марка.— А чом же ти не кажеш, що тобі нічим буде жити?

— Та в мене є зароблених тридцять рублів — я не тратив.

— Ну, ті потратиш і потім. А тепер треба нових грошей. Ти щасливий, бо гроші самі вже стрибають тобі до рук. Один знайомий чоловяга кликав мене вчити свого сина. Та мені й однієї лекції досить. Ergo,— бери бриля, та йди зо мною, і будеш мати діло з Самсоном Павловичем Ловченком та з його сином-гімназистом.

— Се добре! Але чи не дуриш ти мене, Семене? Може, ти взяв би цю лекцію сам, а тільки поступаєшся мені? Ти знаеш, що це вже було одного разу.

— Хомо невірний! Глянь на сей папірець — у йому написано те, що я казав,— я мав би його віддати, якби Ловченка не було дома.

— Ну, вірю. Спасибі!

— Бери бриля!

Ловченко жив недалеко, і Семен швидко погодив з ним Марка. Тоді Семен лішов на свою лекцію, а Марко на місто. Насамперед побіг по книгарнях подивитися, чи нема яких новин літературних. Перекопав усе, що було, і знайшов тільки два погані водевілі, що їх прочитавши, довго потім сердився. Забіг і до бібліотеки прочитати нових часописів; забіг до одного товариша і на обід вернувся додому.

— Де ти так довго блукав? — скрикнув йому назустріч Семен.— Їсти хочеться, аж шкура болить!

— Здоровкався з містом,— одмовив Марко.

— А це що? — згукнув Семен і аж під ніс підставив Маркові новеньку вкраїнську книжечку, що ще пахла друкарською фарбою.

— Се де ти взяв? — спитався Марко, розгортаючи брошурку.

— Де! Се нашого гурта перше видання — тільки-тільки оце видруковано, так один примірник узяв з друкарні.

— Та ти ж казав, що першу книжку тільки читатимуть завтра!

— А, який ти нерозумний! Як ти не можеш зрозуміти, що я автор тієї книжки, що завтра читатимуть, що се моя перша книжка — чи міг же я, кажучи про неї, пам'ятати про ту, що була попереду? Та й нарешті я несподіванкою хотів тебе звеселити.

— За несподіванку дякую, та ще до того й книжка на погляд мені подобається. Чому безавторня?

— Вчитель писав — боїться.— Семен сказав прізвище і додав:

— Але ти подумай тільки про те, що се перша праця нашим коштом і, якщо Бог дасть, то сих праць буде багато, багато, багато!.. Еге, багато, коли... Знаєш,— як тільки врадили товариство, то за перший місяць мало не всі віддали гроші, а за другий,— хоч його вже й половина минула,— мало не всі не віддали. Ну, я ж їм!..

— Ге! Ти вже, здається, й до репресій берешся?

— Ще й як!.. Стривайте, дайте мені тільки попоїсти, то я ще не так забалакаю, а то я тепер охляв. Марто! Марто! — загукав він.— Та давайте їсти, бо помремо з голоду!

— А мені що до того! — озвалася з сіней Марта.

— Як то — що до того? Ви ж будете винні, бо через вас же помремо! Вас тоді на Сибір зашлють!

— Оце мені лихо з вами! — сміялась моторна молодиця Марта, несучи на стіл страву та весело поглядаючи на Семена.— Треба вже чогось вам дати їсти.

— Не чогось, а доброго та ще й багато! Давайте, давайте лишень, що там наготували ви сьогодні з своєю господинею! — скрикнув Семен і

зараз же заходивсь коло борщу. Але виївши кілька ложок, він кинув їсти і почав пильно придивлятися до Марка.

— Чого ти так на мене дивишся? — спитався той.

— А чого ти такий змарнілий та наче сумний?

Досі Марко з Семеном жили щирими товаришами, не ховаючи один од одного ні думок, ні грошей. Але тепер у Марка було таке на серці, що він не зважувавсь розповідати про його нікому. Він помовчав трохи і відказав:

— Розумієш ти, єсть такі речі, що про їх несила говорити, принаймні зараз?

— І твоя річ така?

— І моя. Трапилось таке... тяжке дуже... Розумієш ти мене, друже? Не гніваєшся, що не кажу?

— Ах ти дурне, дурне! — промовив Семен, хитаючи головою та з любов'ю дивлячись на Марка своїми добрими очима. — А що ж, хіба краще було б, якби ти одбріхувавсь та сказав, що нема нічого? Та мені хочеться тебе поцілувати за щирість, і я й зробив би се, якби мої губи не були в борщі!

Другого дня надвечір Марко з Семеном лагодилися йти до старого Овсієнка,— у його повинні були зійтися й інші земляки, щоб послухати Семенову книжку.

— А знаєш що? — озвався Семен, виходячи на вулицю. — Зайдімо ми до Шкляренка — мені хотілося б прилучити його до нашого гурту.

— Якого се Шкляренка? — спитався Марко.— Того, що етнографічні матеріали колись друкував?

— Та до його ж. Він тут живе, і я оце недавно з ним познайомився. Цікава людина. Ти знаеш, він, скінчивши гімназію, не записався до університету, а пішов у вчителі на село, бо справа народної просвіти не дожидатиме, поки він скінчить університета. Вибув щось років з дев'ять учителем, зібрав силу лінгвістичного та етнографічного матеріалу, друкував його, хоча з своїм ім'ям мало. Зрозуміло, як йому доводилось жити: і тепер у нас школи гарні, а тоді — років перед п'ятнадцятьма,— ще кращі були. Натерпівся він там лиха чимало, а наприкінці й без заробітку лишився за те, що, вчивши в школі, вживав і вкраїнської мови... Довго тинявся без посади, бідуючи, а тепер має приватну роботу. Адже цікава людина?

— Цікава.

— Але він ще тим цікавий, що страшенно тепер обурений проти всіх земляків.

— Чого?

— Та ось послухаєш його самого, бо оце вже ми дійшли до його.

Вони увійшли в двір і постукали в двері в невеличкому будинкові. Одчинив двері сам Шкляренко.

— Приймайте гостей, Максиме Кириловичу! — промовив до його Семен.

— Просимо! — відмовив коротко Шкляренко і повів їх у свою хату.

Він наймав одну хатину, де тільки було ліжко, стіл, три стільці, шафа з книжками, по стінах два-три вкраїнських малюнки та Шевченків

портрет. Сам Шкляренко був у дуже простій одежі. Се був чоловік середнього зросту, але в плечах широкий — видко було здорову силу; худе, але чимале обличчя було виразне та енергічне, з молодими очима та з великими темними вусами; високий випнутий лоб нагадував про упертість.

Семен познайомив Марка з Шкляренком.

— Прошу сідати! — промовив той і в його голосі Марко почув якусь нотку — чи то невдоволення, чи то роздратування.

— Ми оце до вас, Максиме Кириловичу, щоб ви йшли з нами,— заговорив Семен.

— Чого і куди?

— Та до Овсієнка ж! Будуть гризти мою душу, дочку мою, мою книжку нехтувати.

— Не варто й ходити.

— Чому?

— Бо однак нічого не буде з тих заходів.

— Отже, видруковано вже одну книжку.

— То випадком, а потім усе діло скаламутиться.

— Та чого ж так?

— Бо всі україноφіли або ледарі, або падлюки!

— А мене ж та себе до яких ви лічите? — спитавсь усміхаючись Семен.

— Хотів би до перших,— озвався зовсім поважно Шкля— ренко,— а проте — не знаю.

— Чи не занадто ви суворі, Максиме Кириловичу? — спитався Марко.

— Маю підстави. Років з двадцять п'ять товчусь поміж земляками — знаю багато їх. І завсігди бачив одно: справа починається широко, тягнеться вузько і кінчається нічим. Винятки з правила бувають, але се правило. Гляньте на літературу — хто робить? Півтори людини, а всі останні леда— рюють, хоча могли б багато і дуже багато робити. А як видавати доведеться, та книгар часом не візьме, так пошукайте тоді видавця! Ніхто копійки не дасть, а в нас є земляки, що мають сотні тисячів і кричать про свою любов до України! Так буде й з вашим гуртком... Ви гляньте — ми досі не маємо навіть виданнів творів своїх кращих письменників, не маємо книжок для народу!..

— Але ж ви знаете: обставини від нас незалежні...

— А чого ж сиділи дурно тоді, як не шкодили ті обставини? Може, якби тоді робили добре, то тепер не було б і "обставин". А, ледарство!.. Недбальство!..

Шкляренко казав палко, голосно, за малим не кричачи, і в його тремтячому голосі чути було злі сльози. Видко було, що людина мучилась над тими думками довго і намучилась дуже; видко було, що все це займа її душу зглибока.

— Тяжко, але правда,— згодився Марко.— Багато гріхів на нашій інтелігенції.

— Наша інтелігенція! — знову заговорив Шкляренко. — Де вона? Вона не знає своєї мови, вона не має своєї сім'ї, вона тільки про свято, вряди-годи згадує Шевченка чи яку пісню,— бо вона іншим живе!.. А чи є хоч крихта солідарності серед нашої інтелігенції? Ся наша повсякчасна гризня, повсякчасна колотнеча!.. Почування спільноти, громадянства — де вони в нас? Тільки особисте на першому плані, тільки моє я, а начхать мені на громадське добро!.. А як ми шануємо своїх талановитих людей, нашу славу, гордощі? Наші письменники померли б з голоду, якби не сиділи по канцеляріях, наші композитори, наші маляри,— вони марнують свій талант, свій час на біганину по приватних лекціях, на... Ех!.. А наше зрадництво падлюшне!..

— Стривайте, Максиме Кириловичу,— перепинив його Семен,— хіба ж се спеціально наш продукт?

— Звісно, і в інших є... Але ж де було стільки Барабашів, Адамовичів, Брюховецьких?31

— Але ж ви забуваєте обставини...

— Не забуваю,— од їх починаю, завсігди їх на увазі маю!.. Але де більше перешкод, там треба й більше сили виявити. А ми на шеляг її виявляемо. І не через те, що нема! Є вона, та йде на чорт батька зна що!

Шкляренко нервово заходив по хаті, кусаючи губи.

— Знаєте,— промовив він, трохи заспокоївшись,— оце лежу я іноді вночі та й думаю: Господи, сотвори чудо! Бо тільки так і може що зробитися.

— Ні,— озвався Марко,— я з вами не можу згодитися. Усе погане, що ви показали, є, і це все правда. Але ж не саме погане. Є таке, що навіває на душу надії.

— Що ж воно таке? — спитався Шкляренко, зупинившись та глянувши на Марка.

— Є люди, що віддають своє життя на працю... Я вам міг би сказати кілька йменнів, і ви повинні будете схилити перед ними голову, бо це "сіль землі" нашої. Їх небагато — се правда,— та коли ж і де їх було багато? Але діло, що нони роблять, не вмирає і не вмре. Єсть борці! Єсть!

Марко говорив се щиро, палко. Шкляренко мовчки дивився на його.

— Бажав би, щоб ви були праві,— промовив Шкляренко, як Марко змовк, і в його голосі задзвеніла якась інша, люб'язніша струна.— Мені так здається, але, може, я помилився, бо я багато злував... Дай, Боже! Дай, Боже!

Через кілька хвилин Марко з Семеном ішли вдвох до Овсієнка. Шкляренко не пішов.

— Не думай, що він не робить,— сказав Семен до замисленого Марка,— він робить і тепер, а всі невеличкі свої гроші, що зостаються йому від життя, кладе або на видання якої книжки для народу, або купує наші книжки та посилає на село. Але ж він не може робити в гурті — каже, що сам більше зробиш.

У Овсієнка було вже чимало людей. Сам господар сидів у гурті і щось казав. Се був невеличкий чаловік, старий уже — зовсім сивий. Обличчя колись дуже чепурне, було приязне та гарне й тепер; очі бистрі, мова швидка, з притиском,— видко було, що в старого збереглося ще багато вогню.

Побачивши він двох гостей, устав швидко, пішов назустріч і почав здоровкаться.

— А, дуже радий! — задріботів він,— просимо до гурту! Знайомі? — спитався він у Марка, киваючи оком на гостей, що сиділи в хаті.

Гості всі були Маркові знайомі, опріче одного — се був новий учитель з гімназії, що тільки се літо приїхав сюди на посаду, на прізвище Бійчевський. Він сподобався Маркові своїм обличчям. Опріч його були тут ще двоє синів Овсієнкових, студенти, що мало й сиділи в хаті, все кудись бігали, зовсім не цікавилися справою, бо, як знав Марко,— навіть трохи сміялися з батькового вкраїнолюбства; зате Овсієнкова дочка Маруся — невеличка на зріст, але чепурненька білявенька дівчина, така ж жвава, як і батько, хоч і соромлива,— дуже щира була до всього; вона була вчителькою на селі, а тепер улітку жила в батька; був Тапчанський — низенька суха істота з глузливими злими очима та з голо обстриженою чорною головою; був Човгань — молодий професор з університету, на його останніми часами багато надій мали; був Савчевський — довга постать з апатичним обличчям, багатий чоловік, хазяїн великого маєтку й кількох будинків у місті; було ще троє студентів.

— Принесли? — почали питатися в Семена.

— Та приніс — шарпайте вже душу мою! — відмовив той з комічним жалем і положив рукопис на стіл.

— Хіба ви сюди й душу положили — у ці шпаргали? — спитався Тапчанський.— А самі тепер зосталися без душі?

— Нема що робить? За те ви вже нікуди не положите душі,— відмовив Семен, що завсігди мав з Тапчанським війну на слова. Семен розгорнув рукопис і зараз же почав читати своє оповідання. Оповідання було непогане, в звичайному, трохи глузливому, Семеновому тоні, але крізь той тон виразно видко було молоду щирість. Семен читав, не одриваючи очей од книжки. Як скінчив, то помалу підвів очі і глянув. —

Маркові здалося, що він глянув насамперед на Марусю Овсієнкову і що та до його трішки-трішки всміхнулася.

Помовчали.

— Воно нічого,— сказав Овсієнко,— та наче трохи натуралістичне, в дусі Левицького...

Старий Овсієнко мав і погляди на письменство старі і йому рідко подобалось те, що виходило за межу романтизму.

— От і мова... Трохи теє...— І він почав перебирати окремі слова, яких він замолоду не чув у своєму селі і через те впевняв, що їх нема.

До його пристав і Савчевський:

— Я ось що маю сказать,— говорив він по-московському, як і більшість з тих, хто тут був, страшенно тягнучи слова і так вимовляючи їх, мовби язик його щоразу прилипав у роті, і він мусив щоразу його віддирати,— ось що маю сказать: мова й мені не подобається — багато кованих слів.

— Наприклад? — спитав Семен.

— Ось наприклад — нарешті або годинник.

— Правда! — згодився Човгань.

Зчинилася спірка про всякі ковані й некovані, народні й ненародні слова. Молоді оступались за Семена, інші за Овсієнка з Савчевським.

Овсієнко кричав:

— Подивіться, як пишуть кияни! Читати не можна!

Хтось витяг якийсь словар, хтось доводив "Кобзарем" свої думки. Про Семенове оповідання вже й забули, далеко відбившися від його. Маркові ставало нудно. Він устряв до спірки:

— Се правда, що ми пишемо поганою мовою, але не поможемо лихові, коли будемо сперечатися про окремі слова.

— А чим же поможемо? — спитав Тапчанський.

— Тим, що вчитимемся своєї мови й не здаватимемся на тії тільки знання, яких можна засягти випадком, слухаючи свою мову від селянина; вживатимемо її завсігди в своїй сім'ї і скрізь де можна. А то ось ми тут зійшлися, а здебільшого не по-своєму говоримо.

Дехто почервонів. Усі замовкли, бо всім стало ніяково. Молодий учитель Бійчевський озвався перший:

— Я згоджуюсь з вами,— сказав він до Марка,— але що ж ви зробите, коли все життя, що нас оточує, все впливає в один бік? Що ж робити?

— Боротися з тим упливом,— одмовив Марко.

— Це легко сказати, та нелегко зробити.

— Борня ніколи не була легенька. Але я знов кажу, що ми її не починали, цієї борні, та й про те, щоб почати, не дбаємо. І ось відціль я бачу небезпечність для нашої мови, а не від нарізних, хоч би й дуже недоладно зроблених, слів. Та нарешті треба ж дати й авторові волю — вживати ті слова, які йому здаються кращими. Се авторове право.

Маркова оборона помогла цього разу, і безщасні слова зосталися в оповіданні. Семен повеселішав і вдався до Марусі Овсієнкової:

— А що ж ви, Маріє Степанівно, нічого не кажете? — спитавсь він.

— Я? — промовила дівчина і почервоніла.— Мені дуже подобається все — і оповідання, і мова.

— От спасибі, що оступились! — скрикнув радісно Семен, а Маруся почервоніла ще дужче.

— А от що правопис...— почав Овсієнко, витягаючи з кишені першу книжку, що видано вже було на гуртові гроші.— Ви, Семене Олександровичу, держали тут коректуру, мабуть, і цю держатимете, то нам треба умовитись за правопис. Ось ви, наприклад, пишете берецця, ведецця, а хіба ж воно так можна? Треба писати тся, щоб видко було, що воно; а то ми своєю фонетикою так зіпсуємо мову, що через десять років нас не розумітимуть.

І знов почалася довга спірка вже за правопис...

Марко спробував сказати, що се не таке вже важне питання про — тся та —цця, щоб на його гаяти стільки часу.

— Так дивитись на діло — се значить не поважати свою мову! — скрикнув Тапчанський.

— Вибачайте,— одмовив Марко,— а чим може людина довести, що поважа свою мову?

— Як — чим? Поважним поглядом на неї!

— Отже, ні! Працюючи сією мовою! — відказав спокійно Марко.

Тапчанський мусив змовкнути, бо й рядка, мабуть, не написав ніколи по-вкраїнському.

А тим часом спірка починала робитися надто гарячою. Здавалося, що рішалося питання, од якого залежить доля всієї України. Бачачи господар, що гості вже гризуться, поспішився зупинити:

— А годі, люде добрі, про се, бо нехай уже буде так, як я кажу!

— Чому ж се так? — задерикувато спитавсь один студент, але інші, що їм докучила спірка, зупинили його і поступились Овсієнкові,— рішили писати тся.

— А що-то ми будем ще видавати? — спитався Бійчевський.

Усі мовчали. Ні в кого не було нічого зробленого. Бачачи се, Марко озвавсь:

— У мене виготовано кілька книжок для народного читання; якщо дозволите, то принесу їх.

— Добре! — сказав господар.— А коли ж?

Обібрали ту неділю і пішли до вечері. За вечерею Семен опинився біля Марусі Овсієнкової і ввесь час любенько з нею розмовляв.

— Нема ладу! — промовив Марко, ідучи з Семеном додому по порожніх, ледве освічуваних газовими ліхтарями, вулицях.

— Де? — спитався той.

— У нашому товаристві. За кожну дрібницю — суперечки. Про що не почни — всі не в один гуж тягнуть, кожен своє...

Семен мовчав, і Марко говорив далі:

— Воно не дуже й дивно, як роздумаєшся. Вкраїнської інтелігенції нема, істніють тільки вкраїнські інтелігенти. Кожен з них виробляв свої погляди самостійно, якщо здатний був на те, або підлягав чиєму впливові, а загального цілогромадського тону, впливу не було й нема. Тим кожен і різнить поглядами з іншими, тим кожен за ті погляди й держиться так, бо як він їх здобув сам, то вони здаються йому і дуже цорогими, і цілком правдивими.

— Еге...— мугикнув Семен.

— Ніякого гуртового діла робити не можна, коли не можна погодитися поглядами. Шкляренко каже, що кожен мусить робити нарізно і що так більше зробиш,— так, здається, він каже, Семене?

— Еге... Та про що ти кажеш?

— А про що ти думаєш? Я кажу про Шкляренків "індивідуалізм". Сей Шкляренко мене зацікавлює. Він щира людина, але ненормальна. Він саме й є найтипічніший продукт нашої вкраїнської розрізненості, несолідарності. Тим у його й такий погляд на гуртову роботу, але...

— А як тобі подобається Овсієнкова дочка? — зненацька перепинив Марка Семен.

Марко, дивуючись, глянув на Семена і невдоволений спитавсь:

— А на що тобі Овсієнкову дочку?

— Правда, гарна цівчина?

— Гарна... Але ж я тобі не доказав. Я думаю...

— До того ще й розумна! — знов перепинив Семен.

— Хто?

— Та Маруся ж Овсієнкова!

Вони йшли проз ліхтар. Марко вхопив Семена за плечі і поставив його проти світла. Він глянув йому в обличчя і побачив, що воно сяяло щастям. Марко весело засміявсь.

— А я й не туди-то, дурний! Коли казати навсправжки,— вона гарна дівчина, щира — мені подобається.

— Справді? — радісно спитався Семен. — Ходім!

Вони пішли і трохи помовчали, далі Семен сказав:

— Ну, ти вже, мабуть, догадавсь?

— Про що? — лукаво спитався Марко.

— Що ми хочемо одружитися.

— Добре зробите.

— У нас така постанова: через рік я кінчаю курса, одержую посаду, і тоді ми поберемось.

— А старий же?

— О, ми з старим приятелі! Правда, він з грошиками, а я голодранець, але ж він не така людина, щоб став на перешкоді,— одмовив Семен, беручись за клямку від своїх дверей і увіходячи в хату.

Після цієї розмови проминув місяць. Марко тим часом прочитав у товаристві кілька своїх книжок. Се була белетристика, писана задля народного читання, і дехто в товаристві повстав проти сього:

— Нема ніякої рації годувати народ казочками та оповіданнячками. Народові треба науки.

— Але що ж ви зробите, коли несила нам подавати науку? Адже всі наукові книжки цензура забороняє. Будемо поки давати хоч те, що нам можна. Народ хоче також і красного письменства.

— Я стою за науку і через те не хочу давати грошей на се,— казав Човгань.

— А я хіба не стою за науку? — спитав Марко. — Більше ніж хто інший. І завсігди докорятиму нашим ученим, що вони багато копаються по архівах, забуваючи про живу нагальну потребу.

Човгань почервонів. Він уже три роки свого професорування справді рив архіви, одкопуючи відтіль якісь дати та ще щось до своєї археологічної роботи, і йому здалось тепер, що Марко натякає на його.

— Дозвольте спитаться, на кого ви натякаєте? — гостро спитавсь він у Марка.

— Я ні на кого не натякаю,— відмовив той,— тільки кажу, що треба живого діла, а не мертвого. Та й діла, а не спірок.

— А які ж се спірки? — не покидав свого Човгань.

— Та бачите, ми ніяк не можемо погодитися і на дрібних питаннях. Ми сперечаємося про слова, про літери, а забуваємо про те, що народові треба книжки, і треба швидко, і треба багато. Ми забуваємо, що народ живе в темряві, що він денаціоналізується і деморалізується, що наші

вороги вживають усякого способу, аби національній нашій справі пошкодити, аби нас знищити, і самі даємо ворогам у руки перевагу, гаючи дорогий час на безрезультатні, безплідні спірки про такі речі, що вони не варті того. Ми балакаємо багато, а робимо мало.

Маркові слова зробили враження — всі замовкли, бо не могли нічого сказати. Але згодом Шкляренко, стрівши якось Марка на вулиці, сказав йому з цього поводу:

— Ось підождіть лишень, коли вони всі не розлізуться, як руді миші.

— Та вже ж побачимо! — відмовив Марко.— Не такий страшний чорт, як його малюють.

Але самому було сумно, бо сам бачив, що ладу у їх у товаристві дуже мало. Одначе дві Маркових книжки та одна Семенова пішли до цензури. Поки се діялося, Марко вже відбув справу з екзаменами і тепер тільки дожидався, поки настановлять його вчителем у гімназію,— се вже йому було обіцяно. Семен мусив ще рік зоставатися в університеті, бо був на медичному факультеті. Нарешті Марка настановлено вчителем грецької та латинської мови в гімназії в рідному ж таки місті, тільки не в тій гімназії, де сам учився.

Почав він свою службу з того, що поробив візити до директора та до товаришів учителів і познайомився з усіма. Директор йому не сподобавсь — він по-начальницькому, трохи згорда, говорив з Марком, і новому вчителеві здалося, що йому давано якусь високу авдієнцію. Од учителів перше вра— ження було невиразне: відразу багато людей довелось побачити. Дві тільки постаті відрізнились у Марка в голові виразніш од інших. Один був Каншін, учитель географії та історії, типічний москаль — широка у плечах, велика постать, лисина, руда борода, ніс з широкими, наче розірваними ніздрями і хитрі розумні очі; другий — Гайков, учитель математики, здається, вкраїнець — швидкий,

люб'язний, чепурний і через лад уже солодкий — все з медом та з маком. Обидва Маркові не сподобалися.

Призвичаївшись трохи до праці в гімназії, Марко почав знову мати вільний час і робити свою роботу. Дві науково-популярні книжки, не мігши поки що надрукувати дома, послав до Львова, писав туди ж і до часописів.

З Семеном і досі жив в одному будинкові, хоч і окремо; але щодня вкупі сходились до обіду й до чаю. У людей бував мало,— що ніколи, а що й не хотілося бувати поміж людьми, коли його серце було повне тяжкого горя.

Еге, поранене серце не гоїлось. Глибоко вразила його ясноока горда дівчина своїми очима гострими, і та рана боліла та ятрилась, не даючи Маркові спокою. Образ коханої дівчини не зблід, не затерся у його в душі — навпаки: тепер, як він її не бачив, вона ще виразніше стояла перед його душевними очима. Він згадував усе, що торкалося до неї: своє життя на селі, свої розмови з нею, згадував її слова, рухи, погляди. Він проводив перед себе знов день за днем усе своє життя коло неї і переживав його знов хворим серцем. І переживаючи, чув він, що вона мов ще любіша стає йому, мов ще дорожча здається серцеві. Серце дорого за неї заплатило і тепер більш ніж коли бажало мати те, за віщо стільки віддало.

Марко ловив себе на таких мріях, починав нагадувати собі свої думки про жертву, упевняти себе, що він не має права дбати про власне щастя; але та сила, що не давала йому спокою, не скорялась тим доводам. І часто довгими осінніми вечорами, сидячи сам у своїй невеличкій світлиці, перед лампою, за столом, закиданим паперами, з пером у руках, він одразу несамохіть уявляв собі коханий образ і тоді вже не міг нічого робити. Він починав ходити по хаті туди й сюди, і образ за образом, згадка за згадкою проходили йому в голові,— то мов голублячи його відблиском перебутого щастя, то розриваючи мукою його серце — мукою з думки, що се щастя могло б бути і не було, і не

буде. Тоді він починав обвинувачувати сам себе, казати, що він не так почав і не так робив діло, як треба, що він невдалий, що він сам одштовхнув од себе дівчину.

Але тверда душа його не туманіла. Він усе ж знову починав бачити річ так, як вона є, і розумів, що іншого сказати він Катерині не міг. Сховати свої передсвідчення він теж не міг, та й нічого путящого з того не було б. Ні, він повинен просто забути про своє щастя, воно не судилось йому. І в його з'являлось тоді могуче бажання втопити свої думки, згадки й жалі в невсипущій праці на користь тим ідеям, що викопали безодню проміждо їм та його щастям. Він тоді кидавсь до роботи і робив мов зачарований, нічого не чуючи навкруги, нічого й не бажаючи чути. Він до обід бігав в гімназію, а вернувшися відтіля і нашвидку пообідавши, кидавсь до роботи і робив до пізньої ночі. Семен не розумів тоді, що з ним робиться, бо на всі запитання Марко тільки махав рукою.

— Бійся Бога, Марку,— хіба ж так можна робити? — казав Семен.— Та ти ж занедужаєш!

Але Марко не зважав на те, і палка робота тяглася звичайно кілька день, а потім починалась реакція: Марко знесилювавсь, дух пригасав, приходила така втома, що йому потім здавалось, ніби на його находив на той час пароксизм великої апатії до всього. Але сей пароксизм був недовго — знов голова починала робити, знов думка за думкою, згадка за згадкою розпалювала її.

І так тяглося з того часу, як Марко приїхав з села. Мусило перегоріти, перепалитися горе, щоб очистилося знову серце.

Марко кілька разів міркував про своє становище. Він завсігди доходив до того, що інакше бути не могло, але не міг з тим помиритися. Казав собі, що повинен забути се своє особисте горе і віддати усього себе роботі для рідного краю, і віддавав справді; але ж бачив, що сила,

проти якої змагавсь, була далеко більша, ніж він досі думав. Він не боявся, що вона його злама, поверне в інший бік; того образу рідного краю, яким повна була душа його, не могла вирвати відтіль ніяка сила, тим і ніяка сила не могла повернути його в інший бік; але за те він, невиразно поки ще, почував, що ця, невідома йому досі сила — така велика, що може не зникнути, може зостатися і гризти, точити йому душу.

У такому становищі був Марко, як одібрав листа від Корнія. Марко листувавсь і з ним, і з Петром Олександровичем, учителем. Він посилав їм туди книжок, а вчитель давав їх селянам. Корній деякий час довго не писав, не писав чогось і вчитель. Одібравши тепер листа, Марко розгорнув нечепурне писання і почав читати досить байдуже — щось інше на той час було в його в голові. Але та звістка, яку він прочитав у листі, примусила його забути все, що він думав, і його серце відразу стрепенулось. У листі, проміж усякими поздоровленнями, поклонами та іншим, стояло ось що: "А ще у нас новина. Нашого пана дочка вже тут не живе, а кудись поїхала. Люди казали, що вона вчителькою поїхала".

Що се?

VIII

Катерина не зупиняючись бігла від скелі аж до містка, наче боялась, що Марко гнатиметься за нею. Перебігши місток, зупинилась і пішла тихше. Вона вся тремтіла з страшної образи, що зазнала від Марка. Образа здавалась їй такою великою, несвітською, що дівчина навіть не могла думати про неї поки, а тільки почувала всім серцем.

Вона вбігла у свою хатину і впала на ліжко. Серце колотилось у грудях так, мовби хотіло вискочити. Ухопилась за груди руками, наче силкувалася зупинити його, але не могла. Підвелась і сіла на ліжкові. Не розуміла нічого, голова в неї була в якомусь тумані. Так просиділа кілька часу. Спершу помічала, що в неї дуже б'ється серце; а потім якось і того

не стала помічати. Втупивши в темряву очі, сиділа нерухомо, без думки, і тільки свідомість, що сталося величезне нещастя, була в неї на душі. І сама не помітила, як відразу важкий сон знеміг її, і вона впала на ліжко так, як була, вдягнена, і заснула.

Чи довго спала,— вона не знала. Прокинувшися серед темряви, спершу не могла зрозуміти, що з нею. Потім почула на собі одежу й подумала:

— То се я заснула вдягнена?

Роздяглась, лягла на ліжко, щоб спати, і відразу все згадала, все як живе перед нею уявилося. Вже не могла спати, почала думати. І враз їй зробилося все таке зрозуміле. Думки складалися так легко, одна з одної випливали. І так виразно се робилося, що мов чула, як думав. Але вона не помічала, що всі думки її крутилися коло одного осередку:

— Все скінчилося! — се була перша думка. — Бо він мене образив! — друга.

— Я, дівчина, прийшла сама до його признаватися в своєму коханні, а він сказав: приймаю твоє кохання, але на умовах. Її кохання на умовах! За кохання треба віддавати все: все своє життя і все, все! Вона була певна, що досить їй сказати слово, щоб Марко зробив все, щоб він сказав: "Візьміть усе моє життя се, все!"

Але він!..

Але ж у неї врода, у неї чудова краса,— се ж усі їй казали,— відколи вона згадає себе! І хіба ж урода жіноча не дає права жінці мати все, що вона хоче, не дає права веліти? За один рух краси люди рабами стають, життя не жаліють,— хіба вона не читала сього в книгах? А сей!.. А він смів її так страшно, так безмірно образити!..

Вона вже не заснула. Вранці мати, побачивши її бліду, змучену, намагалась положити її знову на ліжко. Але Катерина лежати не могла. В ся її істота була якось напружена, і се не давало їй змоги навіть довго всидіти на одному місці. Вона мало не ввесь той день пробула в саду, ніби читаючи, а справді — швидко ходячи по стежках. Книжку іноді розгортала, але читати в їй нічого не могла.

Другого дня на погляд зробилася вже зовсім спокійною. Але в душі в неї спокою не було. Все ті ж незмінні думки снувалися в голові і страшенно втомляли своєю незмінністю, однаковістю. Ці думки були такі важкі, що Катерина неначе фізично чула, як вони робили борозни у неї в мозкові.

Поминув тиждень, другий... Зло з серця зникло. Почування образи трохи зменшилося, зробилося не таке дошкульне. І що більше те почування блідло, то виразніше починала вимальовуватись перед нею Маркова постать. Катерина й перше цю постать бачила, вона не відходила від неї, тільки мов туманом повита була. А тепер стояла перед нею виразно, так виразно, що дівчині здавалося, ніби вона бачить найдрібніші риси його обличчя. І почала дивитися на цю постать...

Вперше, як з'явилась вона виразно, Катерині зробилось чогось надзвичайно жалко, і вона проплакала півночі. Їй здавалося, що вона плаче з образи... або вона й сама не знає чого.

Потім почала дивитися. Яка спокійна, яка в собі впевнена постать. Се погано вражало, що така спокійна та впевнена. Придивлялась далі, і се перше враження зникало. Постать, спокійна і... дужа. І знов се погано вражало, бо ця дужість переважала її, Катерину. Образа встала знову з закутка душі, і дівчина проганяла від себе цей образ, не бажаючи його бачити. А він знову приходив, і вона знову дивилась.

І потроху зникало в неї роздратування, потроху звикала вона дивитися на питання й з другого боку... Одного разу у неї навіть

з'явилася думка, що вона, Катерина, егоїстка... Вона вимагала від Марка, щоб він оддав їй усе за кохання. А чому ж Марко не міг того ж вимагати? Ця думка здалася їй спершу нісенітницею.

— Чому?

— Тому, що я дівчина, що я маю вроду...

Але трохи згодом почула якусь неправду в цій одмові. Схотіла знайти іншу, кращу, але не могла. Тільки той дужий образ не покидав її.

Поминув ще якийсь час. Тоді десь узялася думка:

— Що примусило його так зробити? Адже він сказав, що її любить, що ніколи не буде щасливий без неї. Се вона добре тільки тепер згадала, бо перш пам'ятала з усієї розмови тільки те, що так її образило.

— Неправда! — хотіла вона скрикнути на се Маркове впевнення, але не могла. Згадала його обличчя, голос, яким він се сказав, і не могла сказати, що се неправда.

А коли любить, чому ж зрікся? На кого проміняв?

Ні на кого! — відмовляла собі.— Він сказав, що є вища святиня, ніж особисте почування, і що тією святинею він живе на світі.

Та що ж було цією святинею? Химера! Неможливість! Дурниця, що з неї всі люди сміються! І на сю дурницю проміняти її кохання!

Але ж ні, знов-таки — він не міняв. Кохання в його — одна річ, а те — друга. З тієї святині глузують люди, але ж... Але ж, мабуть, велику силу має вона над Марком, коли він міг зректися свого щастя задля тієї святині!

Свого щастя? А відкіль вона, Катерина, знає, що вона дала б йому щастя?

Ця думка була і нова, і надзвичайна дівчині. Та за останній час вона вже звикла до того, що їй увіходять до голови надзвичайні думки, такі, що спершу здаються нісенітницею, а згодом... Не дивно, що й ця думка не вийшла в неї з голови і дедалі все більше запановувала там, і дівчина мусила нарешті згодитися, що вона, Катерина, ще не зна, чи мав би Марко те щастя.

Але ж вона давала йому свое кохання! Се правда. Та він живе не так, як інші люди. У його є висока мета, є святиня, що він їй служить. Катерина починала тепер розуміти, що її кохання ще не було б йому щастям, коли б вона так дуже різнила з Марком,— бо в неї не було ніякої мети...

Але ж ся мета була химера, була дурниця!

Що до того, коли вона мала над Марком таку силу? Щось є в цій дурниці, що вона подолала сю душу дужую. А що ж саме?

І Катерина про се думала. Минали дні, тижні, і їй починало здаватися, що Маркова мета, мабуть, не така дурниця, як вона спершу гадала. Ще надто: їй схотілося знати, чого саме бажає Марко.

Вона цього не знала. Він багато разів знімав про се з нею мову, але щоразу була вона до цього неуважна, навіть глузлива. Згадавши це, почула себе винною. Як багато дала б тепер, щоб почути знов те, що він казав тоді.

Але його вже не почуєш, а відмови треба. І вона починала згадувати все, що він казав, силкувалася звести докупи, з'єднати розрізнені вислови, фрази, кинені тоді чи тоді думки — усі ці уривки, що позоставались у неї в голові ще від того часу. Ся робота була важка, але

Катерина уперто не покидала її. І сама не помітила, як її всю затягла ця робота. І їй здалося, що потроху вона дещо почина розуміти.

Саме серед тієї душевної борні, що її відбувала тепер дівчина, надійшов один випадок і тільки поскорив справу. Одного дня приїхав до Городинських убраний якось урочисто Голубов і... освідчився Катерині. Дивлячись на його модну одежу, на таке ж модне прибране, прилизане обличчя, Катерина несамохіть прирівняла його до Марка: була ціла безодня різнації, мовби се були люди не одного світу. І ся різнація була не на користь Голубову.

Одіславши збентеженого та сердитого Голубова без нічого, Катерина знов повернулась до своїх думок, знов почала шукати відмови на питання. Чого хоче Марко? Катерина згадала, з яким пошануванням завсігди згадував він про Шевченка, і зважилась прочитати "Кобзаря". Нишком добула вона книгу й почала читати. Прочитала картку, дві і побачила, що дуже мало розуміє ту мову, якою написано книгу. Московська наука зробила її нетямущою рідної мови.

Та вона не кинула і зважилась вивчити мову, щоб знати, на кого проміняв її Марко. Ображене кохання, вражена гордість примушували її уперто простувати до своєї мети, їй хотілося довідатися, що написано в тій книзі, так як одкинутіи коханці хочеться побачити свою розлучницю, щоб знати, через кого її одкинуто. Вона розпитувалась про невідомі їй слова у наймичок-селянок, добула десь словар Закревського32 і таки досягла того, що через який час стала розуміти Шевченкову мову. Тоді почала читати.

Могутня поезія Шевченкова не могла не зробити впливу на чуйну до поезії дівчинину душу. Вона й сама не помічала, як починала плакати там, де поет хоче викликати сльози, або несамохіть корилася впливові урочистого пророчого тону, яким промовляв кобзар. Вона пізнавала тут Марка, але все ж не знаходила собі досі відмови.

Одного разу їй довелося прочитати:

Мені однаково, чи буду

Я жить в Україні, чи ні...

Почування, яким пройнято сі вірші, вразило її надзвичайно. Вона стільки знала Шевченків життєпис, щоб відчути всю силу того почування. Вона зрозуміла тоді, як міг поет зрекатися свого щастя задля України. І вона несамохіть перенесла ту ж думку й на Марка...

Очі її почали бачити більше. Дика краса Гонтиного33 образу не могла її не вразити. І вона, вся тремтячи після прочитаної сцени, де він убива дітей, прирівняла Марка до Гонти. Еге, і цей уміє так зрекатися з-за любові до рідного краю.

З того часу вона вже не могла добре розуміти, як ішла її думка. Образи, найбільш образи опанували її. І один з їх був образ борця за рідний край, людини, що зрекається власного щастя. І той образ був перед нею тепер у надзвичайному сяєві.

І далі інші образи уявлялися їй. Се була і мати з "Неофітів", і "Відьма", і Оксана, і вона сама, Катерина, такою, якою вона себе досі знала. Ті образи або приходили один за одним, або йшли мішма і щоразу, як заявлялися, покидали якийсь слід у неї в душі.

І ось — сталося! Прийшов час, коли Катерина побачила, що вона тепер уже не та, що була перш...

Вона зрозуміла, що її врода не дає їй ніякого права ні на що. Зрозуміла, що ця врода зовсім не має непереможної сили, як то вона думала спершу. Мусила побачити, що є дещо вище за вроду — се краса душі, і зрозуміла, що тим Марко відійшов од неї, що вона мала тільки красу тіла, але не мала краси душі.

Потім зрозуміла й інше. Побачила дещо вище від задовольнення власних почуваннів та бажаннів. І се вищеє має силу більшу над усі інші почування та бажання. І тій мусить усе скоритися.

І скорилася. Зрозуміла всю красу душевну того, з ким розрізнила її доля, і покохала його ще більше, ще кращим, чистішим коханням. Покохала його, добре розуміючи, що проміж нею та ним перебито стежку глибоким проваллям. Чи була в неї надія перелинути його? Вона не питалась, не думала про се, вона піддалась уся цьому новому їй почуванню... Еге, новому, бо се було те старе кохання, що викликалося воно здебільшого вродою. Ні, се було любування з ідеальної, як їй здавалося, краси душевної її милого, се було схиляння перед ним своєї гордої голови...

Але ж не се тільки. Вона зрозуміла, яке нікчемне для людини було те життя, що ним вона досі жила, і порвала з тим життям навіки, без звороту. Вона побачила, що повинна жити інакше, і з того часу всі ті слова, що казав їй Марко і що промовляв великий поет, були їй не мертвими словами, а назвищами тих щирих почуваннів, що ними повне було в неї серце.

Часом обнімав великий жаль по згубленому щастю. Вона каралась, обвинувачувала сама себе, що не хотіла розуміти того, що мусила зрозуміти, од чого залежало її щастя. А тепер воно загинуло, загинуло навіки! Проміж нею та Марком безодня — вона повстала після останньої розмови під скелею. Вона не може переступити її, їй несила. І Маркові несила, бо він зробив усе, що міг, і не може мати ніяких надій. Сього не відміниш нічим, се повинно так остатися.

Але ж се розбивало їй серце. Чула за малим не фізичний біль, як думала про те, що сама розбила своє щастя. Та й якась гірка втіха була їй у думках про це. І думала, згадувала Марка, його обличчя, його голос, його розмову, і все вищим, все ідеальнішим здавався їй він; і все нижчою, все грішнішою здавалась вона сама собі. Зрозуміла, що розбила й йому життя...

І тоді Катерина почула потребу спокутувати свій гріх. Ця покута повинна була виявитися якоюсь діяльністю, бо багата душа Катеринина, напрямована на новий шлях, чула, що треба їй діяльності, треба вдовольнити поривання до вияву своєї сили.

Розуміла вже, що мусить віддати свою діяльність тому рідному краєві, що його згубила була і тепер знайшла. Але що ж вона могла зробити? Чула, що Марко працює пером, але вона, на її думку, не мала ніякого хисту до літератури, до писання. Її діяльність мусить бути інша, але яка? Ще не знала.

Минали дні, і дівчина нудила світом, шукаючи відмови на своє запитання, шукаючи, до чого прикласти свої сили, чим виявити свою любов до дорогого рідного краю. А відмови не було... Перебираючи в голові розмови з Марком, згадала, як він радив їй заходитися самотужки коло власної освіти. Зважилася зараз же це зробити. Поперед усього хотіла знати те, що знала найменше: рідний край, його історію, літературу...

Тим часом уся сім'я Городинських переїхала на зиму в місто. Брат давно вже поїхав до свого Петербурга. Катерина мала змогу читати щиро, багато. Попрочитувала все, що могла найти по бібліотеках та книгарнях з української літератури, прочитала багато історичних та етнографічних творів, і тепер уже більш-менш була знайома з тим шляхом, що ним мусила вона йти з цього часу. Потім почала вчити мову, бо її не знала, і просиджувала довгі години, складаючи свій власний словарик.

Все це робила самостійно. Їй не довелося познайомитися ні з ким зо свідомих українців, бо знайомості могла вона мати тільки в господі в свого батька, а в їх бували зовсім не такі люди, щоб між ними можна було знайти того, кого Катерині було треба. Але їй не тяжка була ця самостійність — навпаки: вона впивалася своєю роботою в самотині, ховаючись, як упиваються, ховаючись, своїм коханням.

Так поминула зима, прийшла весна. Повіяло новим життям і ще дужче розбуркало в Катерининих грудях бажання робити. Їй схотілося тепер іти в учительки на село. Хотіла понести туди той новий світ, що засвітивсь у неї в душі, запалити його і в темному розумові сільського робітника. Довго думала про се, міркувала всяко і зважилась досягти свого. Зважливості треба було, бо доводилось ще мати справу з батьком та матір'ю.

Се було влітку, вже знов на селі. Гарним теплим днем уся сім'я (опріче Івана Дмитровича, що лишився тепер у Петербурзі), сиділа за вранішнім чаєм. Звичайно, тільки під час їжі можна було побачити вкупі батька та матір, бо ввесь день батько, хоч і не хазяйнував сам, десь ходив по господарству, по обіді спав. Катерина наважилась поговорити про свою справу зараз же. Підождала, поки брат та сестра з гувернанткою пішли. Батько допивав чай і мав зараз іти.

— Постривайте трошки, тату, мені треба з вами поговорити,— тихо промовила Катерина і трохи зблідла.

Мати, здивувавшись, мовчки глянула на неї, а батько своїм звичаєм скрикнув:

— А про що ж там говорити? Кажи швидше, бо мені по хазяйству треба! — і він розкинувся на стільці, одпихкуючись усім своїм важким тілом.

— Я хотіла поговорити з вами,— почала Катерина,— ось про віщо... Я не можу так сидіти, без ніякого діла. Мені нудно, таке життя не вдовольняє мене. Я хочу роботи.

— Якої ж тобі роботи? — запитався батько, високо піднявши з дива свої густі брови.

Мати поки мовчала.

— Я знайшла собі роботу. Я хочу вчителювати в народній школі.

Пан Городинський одразу відкинувсь од стільця й випроставсь. Він не міг ні слова сказати з превеликого дива і тільки сидів та дививсь на дочку, кумедно вирячивши оці та роззявивши рота... Так тяглося досить довго, аж поки нарешті він важко одхакнувся і, знов розлягаючись на стільці, сказав:

— Ххаа! Як ти мене здивувала... і вигада таке!

— Я кажу без жартів, тату!

Мати, що ввесь сей час дивилася на дочку своїм сухим поглядом, спиталася нарешті ласкаво:

— Відкіля се в тебе такі кумедні бажання?

— Вони, мамо, зовсім не здаються мені кумедними,— тихо й твердо відмовила Катерина. — А повстали вони з того, що я зрозуміла, що не гаразд сидіти людині без діла, що я не маю ніякого права це робити.

— Ніхто тобі й не каже, щоб ти сиділа без діла,— сказала мати. — Ший, читай!

— Помагай матері в хазяйстві... — додав батько.

— Се мене не вдовольняє. Мені хочеться справжнього діла, а не іграшок з вишиванням. А щодо хазяйства, у нас тут стільки слуг, що мені робити нема чого.

— Справжне дівчинине діло — дожидатися, поки її віддадуть заміж і тоді зробитися доброю матір'ю та господинею! — сказала мати авторитетно.

— Мамо,— відповіла Катерина,— се колись так думали. Тепер думають інакше і роблять інакше.

— І відкіля ти набралася таких поглядів? — спитала мати, уважно дивлячися на дочку.

— А се, мабуть, од того шибеника Кравченка! — скрикнув батько.— Не дурно я бачив, що ти, Катерино, все з хохлацькими книжками панькаєшся!

— У всякому разі можете бути певні,— відмовила, трохи почервонівши, Катерина, — що не він мене навчив іти вчителькою. Та се й не важно. Річ в тому, що я бажала б бути вчителькою.

— Але ти нею не будеш! — спокійно казала мати.

— Мамо! Я мушу нею бути! — знов тихо, але зважливо відповіла Катерина.— Я хотіла б упевнити вас...

— Будь ласкава, не говори і не впевняй,— зимно відмовила мати,— се ні трохи не поможе!

— І вона вийшла з світлиці.

— Що бо ти, Катю, надумала? — спитався трохи докірливо, трохи жаліючи, батько. Він любив дочку дужче, ніж мати, і тепер і сердивсь, і жалів її за одним заходом.

— Тату, я вам скажу по правді: мені важко жити отаким порожнім життям. Я змучилась і більше так не можу.

— Та чого ж тобі не стає? Кажи, чого тобі ще треба від нас?

— Мені не стає того, чого ви мені не хочете дати: діяльності.

— Та нащо ж тобі діяльність?

— На те, що я не маю права сидіти без діла, і ще на те, що мені несила без діла сидіти — мене тягне до його.

— Не розберу я! — розвів руками батько.— Живе в достатку, має змогу вдовольняти свої бажання... Не розумію я тебе... Одначе, нехай іншим разом, а то мені тепер ніколи.

І пан Городинський устав і пішов. Катерина трохи не заплакала. Та й заплакала б, може, якби не прийшли слуги збирати посуд.

Проминув тиждень,— ніхто не нагадував про те, що було. Катерина нудилась дожиданням. Коли одного разу батько, зовсім несподівано, спитавсь у дочки:

— А що, облишила вже своє вчителювання?

— Не облишила, тату, та й не облишу ніколи! — відмовила Катерина.

Батько аж підскочив на стільці:

— То це ти знов? — скрикнув. — Та ти ж знаєш, що то таке школа?

— Знаю.

— Бо колись раз була в нашій! Се ще не значить, що ти знаєш. А школа — се ось що: се праця з ранку до вечора, що після неї й ніг не підволочеш; се — мізерна плата — яких 15-20 рублів на місяць, що їх до того ти по два, по три місяці не одержуватимеш з управи; се — тісна, брудна твоя хатина, що на неї старшина з писарем по місяцю не

даватиме дров; се — п'яний старшина або писар будуть ходити до тебе в школу та показувати, що вони твоє начальство; се...

Пан Городинський говорив палко, силкуючись упевнити дочку.

— І ти йдеш у цю школу? І ти все це перетерпиш на собі?

— Адже інші перетерплюють,— чому ж я ні?

— Бо їм нічого їсти,— сказала мати,— а тобі, здається, сього не бракує.

— Але мені бракує діла.

— Про твоє "діло" краще ніколи не говори ти зо мною,— відказала мати.

— Мамо,— промовила зблідши Катерина,— я буду говорити, бо я хочу мати його! Я ніколи не покину про се думки.

В Катерині вже обурювалась гордість, що її мала вона спадщиною від матері, та вкраїнська упертість.

— Думай, про мене, а говорити про се я не бажаю.

І пані Городинська велично вийшла з світлиці і кілька день не озивалася й словом до Катерини. Одначе знову сама заговорила про те ж.

Через кілька день вона дала Катерині листа і сказала:

— Радила б прочитати уважно,— тут, може, знайдеться таке, що й тобі здасться.

Лист був од Івана Дмитровича. Старий Городинський написав синові про Катеринине бажання. Тепер Іван Дмитрович глузував з сестри та — без сорому казка — радив "владою батьковою та материною прогнати химерні вигадки його сестриці". Катерина віддала матері листа мовчки.

— Що ти скажеш? — спиталася мати.

— Що брат даремно це написав, а ви даремно дали мені його читати, бо все це ні трохи не відмінить моїх думок. Мати згорнула руки на колінах і пильно подивилася дочці у віці.

— Скажи, будь ласкава,— почала вона, протягаючи кожне слово,— скажи, будь ласкааа, скільки серйозного в усій цій комедії?

Катерина почервоніла.

— Ви мене ображуєте, мамо, звучи комедією те, що мені дороге.

— Так се серйозно?

— Я давно вже се вам кажу, мамо.

— Добре! Відкіль же залізли до тебе такі думки? Од кого ти їх почула? — питалася мати таким голосом, яким учитель допитує впійманого на шкоді школяра.

— Я сама до їх дійшла, себто: до думки про школу.

— Я цьому не йму віри,— сказала мати і ще пильніше почала дивитися на дочку, ще довше почала тягти слова. — А ска-а-жи, будь ласкава, ти не-е листуешся з тим... студентом?..

Катерина спалахнула.

— Мамо, ви допитуєте мене, як слідчий злочинця. Я не зробила ніякого злочинства, щоб мене так допитувано.

— Але ти не відмовляєш на моє питання,— тим же тоном тягла мати.

— Я й не відмовлю вам ні єдиного слова, якщо ви будете так зо мною говорити.

— Не в тім річ! Ти відмовляй на питання!

— Я не відмовлю. Якщо ви пообіцяєтеся, що так зо мною не говоритимете,— тоді відмовлю! — сказала Катерина зважливо і встала, щоб іти.

Пані Городинська очам своїм не йняла віри. Правда, пещена Катерина завсігди не була слухняна і завсігди була недоторкана, але такої зважливості, такої твердості мати в неї ще не бачила.

— То ти так одмовляєш матері? — спиталась вона, придержуючи дочку за руку.

— Вибачайте, мамо, якщо я вас образила: я не хотіла.

Пані Городинська зрозуміла, що краще вдовольнитися з цієї відмови і почала вже трохи іншим тоном:

— Ось сядь, будь ласкава, та поговоримо гарненько. Ти зовсім даремно спалахнула, і мені се гірко й нелюбо...

— Мамо...— почала трохи збентежена Катерина.

— Добре! Добре! — перепинила пані Городинська.— Я бачу, що ти не хотіла сього зробити. Але ти все ж не відмовила на моє питання. Я тебе питаюсь не як слідчий, а як мати, що любить свою дочку.

— То й я скажу вам, мамо, що я з ним не листуюся.

— І не листувалася?

— Ні.

Пані Городинська знала, що Катерина ніколи не казала неправди. Коли не хотіла чого сказати, то звичайно так і відмовляла, що про се вона нічого не скаже і тепер пані Городинська не знала, що їй діяти.

— Мамо! — почала Катерина тремтячим голосом.— Вислухайте і пойміть мені віри, що я кажу правду. Я не можу, цілком не можу більше жити панянкою і цієї осени я мушу піти вчителювати...

— Я не хочу більше говорити! — відмовила пані Городинська і пішла.

— А що? — спитався пан Городинський увечері, лягаючи спати. — Яка була у вас розмова з поводу листа?

— Не дуже гарна,— відказала пані,— вона уперто держиться свого.

— Що це значить? — спитався пан Городинський.

— І сама не знаю.

— Клопоту багато буде.

— Того не минеш. Шкода тільки, що я мушу все сама відбувати, а ти нічим мені не поможеш.

— Та чим же тут поможеш?

— Ти батько!

Чоловік та жінка трохи помовчали. Пан Городинський сидів півроздягнений на ліжкові й міркував. Нарешті почав:

— Знаєш що?

— Що? — спиталася жінка, не відходячи від туалету, де вона причісувалась.

— Я хотів... один план у мене в голові є...

— Який?

— Чи не послухаться нам її? — зважився відразу сказати пан Городинський.

— А то що таке? — і пані Городинська велично повернулася до чоловіка.

— А хіба краще буде, якщо вона зробить се силоміць, без нашої волі?

— Цього не буде! — так саме велично промовила пані.

— Ти дуже добре знаєш, що се може бути! — сказав чоловік. — Ти дуже добре знаєш, що вона дочка своєї матері, і коли ти уперта, то й вона теж... так саме...

— Будьте ласкаві,— пані Городинська, як сердилась, завсігди казала чоловікові ви,— будьте ласкаві, залишіть критичний розгляд моєї вдачі до іншого часу.

— Та хіба я... я тільки казав...— почав чоловік, трохи збентежившись, бо він боявся того ви: добре-бо знав, що воно віщувало кілька день мовчання, погані обіди та ще поганішу хатню моркву потім. Але жінка не дала йому скінчити.

— Мені зовсім не цікаво знати, що ви там казали. Я говорила про Катерину.

— Та й я ж про Катерину! — трохи посмілішав пан, бачачи, що жінка переходить до чергової справи. — Я кажу про те, що вона вміє досягти свого і... і може так статися, що в один чудовий день ми Катерини не знайдемо. Де? Втекла вчителюватиl Хіба тоді буде краще?

— Але ж се скандал! — скрикнула пані.

— Запевне скандал, коли дочка втече з дому.

— Наша дочка — вчителькою в мужичій школі! Що про це скажуть?! Се несвітський скандал!

— Але ж коли вона втече, то буде скандал ще більший.

— Що ви все втече та втече! Ви батько й повинні добрати способу, щоб цього не було.

— Та не замикати ж справді її!

— Ах, одчепіться з вашими шуткуваннями! (Пан Городинський зовсім і не думав шуткувати.) Годі вже! Ваш план нездатний.— І пані знов одвернулась до свічада.

— Чому ні? — насміливсь іще раз пан.— Я саме кажу про компроміс, тільки ти мене не дослухала. Компроміс сей був ось який: ми дамо їй дозвіл бути вчителькою в гімназії.

— Ну, і що з того?

— Раз те, що гімназія не школа, а друге — здобути посаду вчительки в гімназії дуже тепер не легко. Може протягтися багато часу. А там...

Пані Городинська повернулась до чоловіка і трохи подумала...

— Може, ти й правду кажеш...— з протягом промовила вона.

— Авжеж правду! — зрадів пан Городинський, найбільш того, що зникло ви.

— Подумаємо... Спробуємо...

Другого дня батько почав з дочкою розмову, але вона зараз же сказала:

— Ні, тату! Я в гімназію не хочу, я буду вчителькою в школі,— одмовила Катерина.

— Ти кажеш: буду! — як неначе се діло же зробилося!

— Я, тату, вже наготувала прошення до інспектора і хотіла сьогодні сказати про се вам і мамі.

Пан Городинський зоставсь ні в сих, ні в тих і допитливим поглядом дивився то на жінку, то на дочку. Але пані Городинська своїм звичаєм вийшла мовчки з світлиці.

— Таточку, голубчику,— промовила Катерина, уставши з свого місця і сівши біля батька та припавши йому на груди голівкою, — зробіть мені сю ласку, не держіть мене! Ви добрі, таточку, я знаю, що вам самим шкода мене, умовте ж маму!

Пан Городинський дуже любив дочку і зовсім не міг устояти проти такої розмови. Стало на тому, що він дав слово вмовити матір.

— Таточку! Любий! Голубчику! — зраділа Катерина і почала цілувати батька.

— Та добре вже, добре! Але ж ось що: з умовою! Ти їдеш тільки на один рік, а там дозвіл кінчається. Інакше я не можу зробити нічого.

Катерина зрозуміла, що мусить згодитися на це, коли хоче досягти свого.

Послідком усієї цієї розмови було те, що пані Городинська два тижні звала свого чоловіка ви, якщо їй доводилось йому що сказати, а здебільшого не говорила ні до його, ні до дочки. Але після двох тижнів прошення одіслано до інспектора...

Кінець літа Катерина вжила на те, що читала педагогічні книжки та взагалі готувалася до нової роботи. Ходила і в школу, щоб порадитися про дещо з учителем, але він поіхав на літо додому і ще й досі не приїздив. Нарешті прийшла відмова від інспектора: Катерину настановлено вчителькою. Але інспектор, що мав під своєю владою не один, а два суміжні повіти, дав Катерині школу не в цьому, а в суміжному повіті. Пані Городинська спершу була запротестувала, але вже мусила змовкнути. Через тиждень Катерина виїхала в свою школу з дозволом на один рік, але з певною надією одержати його й надалі.

IX

Одержавши коротку звістку від Корнія про те, що Катерина вже в школі, Марко здивувався і замислився:

— Що се? Вона ніколи не виявляла такого бажання. Се щось нове. Що ж?

А що як вона відмінила погляди і пішла тією ж стежкою, що й Марко? Марко почув, як у його затріпалося серце від цієї думки, але йняти їй віри він не міг.

— Вона сказала, що цього не буде ніколи,— думав він.— І коли те, що пише Корній, і правда, то се могло бути просто якою модною примхою. Ні, я не можу мати ніякої надії.

А проте написав до Корнія та до вчителя, питаючися про Катерину: чи правда, що вона вчителює, і чого се так сталося? Але ні Корній, ні вчитель самі нічого не знали і могли тільки відписати, що Катерина вчителькою, але навіть де — не знали.

А тим часом життя посувалось наперед. Марко ходив щодня до гімназії, щодня говорив про латинське та про грецьке своїм учням і — сказати правду — не чув ніякої потреби се робити. Робота його не зацікавлювала. Надати ж їй трохи живіший характер зовсім було неможливо: начальство гостро пильнувало, щоб ніхто з учителів не одхилявсь од програми. Одного разу Марко, перекладаючи в класі з школярами грецького автора, заговорив ширше про громадянський лад у старих грецьких республіках. Другого ж дня директор зауважив йому, що він краще зробив би, якби республік не чіпав, бо його, Маркове, діло "падежи", а не республіки. Марко зрозумів, що проміждо школярами є директорський шпиг. В цьому ще більш упевнився Марко після одного випадку, що трапився незабаром. Одного дня на останній лекції в той клас, де він учив, увійшов інспектор з двома доглядачами і переказав тихенько Маркові наказ од директора зробити в класі трус, бо директор довідався, що в одного з школярів є заборонені книжки.

— Дозвольте мені хоч скінчити лекцію,— одмовив Марко понуро.

— Але ж,— зашепотів інспектор,— тепер краще, а то...

— Вибачайте, мені треба докінчити лекцію,— сказав знов Марко і вдався до школярів. Інспектор стиснув плечима і вийшов з доглядачами з класу. Він перечасував у коритарі і, пославши до других учителів загад придержати на який час у класах школярів, увійшов саме на кінець лекції у клас до Марка. Марко мовчки взяв свій журнал і пішов з класу.

— Куди ж ви? — покликав його інспектор, наздоганяючи.— І вам же треба тут бути.

— Вибачайте! Се діло ви можете й самі зробити!

І він пішов швидко геть, і в його на серці було невимовно тяжко. Він не сподівався, що йому доведеться так близько стрінутися з таким випадком. Другого дня була педагогічна рада. Почав її директор промовою про вчорашній випадок. Він почав ту промову дуже врочисто, надівши золоте пенсне на великий ніс і задерши вгору своє брезкле виголене обличчя.

— Трапилась річ, якої ми не можем терпіти в гімназії,— промовив він, — у одного з школярів знайдено вкраїнські книжки,— приніс у клас, щоб давати своїм товаришам читати. Цей факт... гм... гм... свідчить, що... ну, у всякому разі се небезпечна річ, і ми повинні якнайшвидше запобігти і не дозволити, щоб оця проказа,— він швиргонув на стіл дві вкраїнські книжечки,— розповсюджувалася поміж дітьми.

Марко подивився на книжечки. Одна була "Сіра кобила",34 а друга — Шевченкові "Гайдамаки".

— Так як, панове, на вашу думку, що робити з цим учнем? — спитався директор.— На мою думку треба його вигнати. Всі вчителі мовчали поки, тільки Гайков зараз же обізвавсь:

— Я цілком згоджуюся з цим! — і він люб'язно, трохи підводячись з стільця, перехилився на хвилину на директорський бік, а потім його швидкі очі забігали по товаришах-учителях.

— А ви, панове, як? — спитавсь у других директор.

— У всякому разі — хохлацьку пропаганду знищити, бо це зло! — озвавсь Каншін.— Але я не знаю, чи маємо ми право вигонити за се.

— А чому ж не маємо? — скрикнув Гайков.

— Тому,— відмовив Марко,— що ні в якому законі не сказано, щоб вигонити школяра за те, що він чита вкраїнські книжки. Вибачайте, Олександре Івановичу,— повернувся Марко до директора,— я таки по правді не знаю, з чого повстав увесь цей розрух і нащо се діло з'явилося на педагогічній раді?

— Як нащо? — спитався директор.— Вкраїнські книжки...

— Цілком розумію, нащо,— додав Каншін,— ми не можемо дозволити хохлацької пропаганди.

— А я, вибачайте, цілком не розумію, яку ви тут бачите пропаганду. Книжки цензура дозволила і продаються вони по книгарнях. Нікому з учнів купувати книжки закон не забороня. Хлопець пішов і купив. Ви могли б хіба покарати його за те, що він приніс ці книжки в клас, бо се заборонено гімназіальними правилами: але се річ така, що її може зробити кожен класовий доглядач, не займаючи педагогічної ради.

— Правда, правда! — озвались інші вчителі.— Нема ніякої рації робити з цього діла історію.

— Але ж ми не можемо дозволити, щоб школярі збивалися з пантелику, читаючи ті книжки,— сказав директор,— ще такі, як "Гайдамаки". Дивуюсь, як їх дозволя цензура.

— Не можемо дозволити! — скрикнув і собі за директором Гайков.

— Нема тут чого ні дозволяти, ні не дозволяти! — озвавсь старий учитель Загоровський. — Се не до нашої юрисдикції належить. Я цілком згоджуюся з Марком Петровичем, що ми можемо покарати школяра за те, що він приніс книжки в клас, а не за те, що він їх чита. Нам звелено, щоб ми йому не давали тих чи тих книжок, а що йому дома дають, те не наше діло.

— Оце правдивий погляд! — сказав Марко.

— То ви самі вкраїнофіл! — підскочив Гайков до Марка.

Марко глянув на Гайкова. У того очі так і впилися в Маркове обличчя: а що, мов, скаже?

— А вам яке діло? — спитався Марко.

— Але ж ви вкраїнофіл? — допитувавсь Гайков.

— Що ви, пане Гайков, узяли на себе ролю слідчого? — спитався Марко і так подивився на Гайкова, що той мусив одійти геть.

— Так як же, панове? — спитався директор.

— А так же,— відмовили вчителі,— покарати учня, щоб не носив книжок у клас, та й годі.

Директор розсердився і нічого не сказав. Зате він потім накинув на того учня, яку тільки міг, велику кару.

А Маркові теж не минулась дурно його оборона та розмова з Гайковим. Через кілька часу його покликано до куратора і зроблено йому догану за те, що ширить небажані урядові думки...

— Нема нічого дивного,— відказав Загоровський, як йому се Марко відповів,— адже Гайков усе доповідає кому треба.

— І він досі в гімназії? І його досі не випхано?

— Випхано! Себе випхаеш, як із ним почнеш змагатися, а його ні. Ех, Марку Петровичу! Не той тепер час! Стережіться, бо вже директор і так на вас оком накинув.

— За що?

— За те, що ви не Гайков, мабуть! — одказав Загоровський.— Та що тут говорити: час тепер не той!..

І старий пішов геть...

Марко сам бачив, що тепер справді "не той час"...

До сумного враження від гімназії додалося інше,— те, що діялось у товаристві. Досі всіх книжок було видано тільки троє; гроші платились погано, поміж товаришами був нелад, були непорозуміння.

Не в один гуж усі тягнуть — ці слова, казані про всю Україну, можна було прикласти і до сього невеличкого гуртка. Спірки були щоразу, як збиралося товариство. Деякі не платили вже з півроку своїх вкладок. Деякі так замалим не зовсім кинули ходити на товариські сходини.

Але все ж якось тяглося. Прийшло двадцять п'ятого лютого. Тарасів день.35 Зійшлись, як і звичайно, до старого Овсієнка, зійшлось мало не все товариство. Звичайно в цей день правлено панахиду, а тоді Овсієнко закликав усіх до свого хліба-солі.

Сей день мов дужче поєднав усіх, усі були щиріші один до одного, чуть було товариський дух.

Почалися тости. Семен сказав промову про те, що шкодили ми й шкодимо самі собі, бо ворогуємо та різнимося, і закликав до єднання й праці. Ся промова вподобалась усім, навіть Шкляренкові.

Потім устав молодий студент Гайденко і почав говорити палко й гостро. Говорив про те, що так далі не може бути. Гонення й утиски безмірні!.. Дихати вже нема змоги!.. Мусимо щось робити...

Але він не скінчив. Ту ж мить до його підскочив Човгань: обличчя бліде, скривлене, сам аж труситься, як крикне:

— Як ви смієте казати се там, де єсть люде, що служать у міністерстві народної просвіти!

Човгань аж трусивсь увесь зо злості. Його невеличка постать з блідим брезгливим обличчям, з невеличкою рудою борідкою здалась би комічною, якби те, що він казав, не було таке гидке.

— Чудне діло! — відмовив Марко, дивлячись на його.— І я служу в тому ж міністерстві, але ж не розумію, чого ви гніваєтесь.

— Бо вам байдуже за себе, то ви й самі кричите, ще й іншим потураєте! — вигукнув Човгань. — А нам небезпечно!

— Ви просто перелякались, та й годі, спокійно відмовив Марко. — То ви краще не ходіть туди, де можете перелякатись.

— Ви мені не давайте порад! — скрикнув Човгань.— Я сам... сам не хочу більше бути в такому товаристві!..

Та з тим словом і подався з хати.

Ту ж мить піднявсь і довгий Савчевський:

— Я... мм... я теж думаю, що... мм,.. краще нам кинути сі іграшки, бо вони небезпечні. Бувайте здорові!..

І він велично пішов з хати туди ж, куди й Човгань.

Деякий час тиша панувала в хаті. Трохи згодом старий Овсієнко устав з свого місця і хотів говорити, але спершу не міг. Нарешті він набрався сили і почав тремтячим зо зрушення голосом:

— Панове товариство! До сивого волосу я дожидав, а досі ще не бачив, щоб коли так робили щирі земляки. Боялися й ми дечого та боїмося, є і в нас сім'я, то через неї іноді й побережешся; та не було досі такого поганого діла: ніхто не боявся казати свої думки серед щирих товаришів... А сьогодні сталося те, чого двадцять, десять років назад сподіватися не можна було?..

Почали про се говорити, почали обурюватись, та все ж не могли збутися прикрого, гнітючого почування. Тільки Марко трохи звеселив громаду, сказавши промову і так її скінчивши:

— А ми, ті, що зосталися, готуймо в собі віру в свої сили та викохуймо єдність проміж себе! Невважаючи на втікачів, твердо й міцно стіймо на своїй постаті!

Ся промова трохи підняла вгору пониклого духа. Знов почалися розмови, але ніхто вже не згадував про втікачів, мов нічого того не було. Розійшлись усі, як здавалося, по-братерньому.

Отже, Марко та Семен, що думали так, дуже помилилися. Надійшла неділя, і товариство повинно було зійтися в Овсієнка. Прийшовши туди Марко та Семен, стріли там тільки господаря, Бійчевського та Гайденка з другим студентом — Раденком. Поговорили сумно, сподіваючись якогось лиха, то про те, то про се, та й розійшлися.

Другого ж дня Марко йшов з Семеном і стрів на вулиці Тапчанського.

— А чого се ви не були? — спитався він у його.

— Бачите,— заметушився той,— ніколи було, робота... Та бачите — в мене тепер грошей обмаль, то я поки не можу бути в товаристві!.. потім... А тепер поки не вважайте мене за товарища. Вибачайте, мені ніколи!

Та й побіг од їх "у собачу ристь", як висловився про його зараз же Семен.

— Ходім до Овсієнка, скажемо про се! — порадив Семен. Марко мовчки кивнув головою. Прийшли до Овсієнка, але не встигли до пуття й розказати, а той уже каже:

— А в мене зараз були,— він назвав прізвища двох членів,— і теж сказали. А вчора я стрів Крамаревського — теж каже. Сі слова мов прибили всіх. Всі троє посідали і довго сиділи мовчки, похнюпившись. А далі Овсієнко каже:

— Оттак-о! Розбіглися! Що ж тепер робити?

— Що робити? — спитався Марко, підводячи голову. — Нас шестеро: ви, Степане Гавриловичу, Бійчевський, Гайденко, Раденко, Семен та я. Я певний, що ці шестеро не зречуться свого діла. То й робімо вшістьох!

На тому й стало.

А в гімназії тим часом діялось ще гірше, ніж перш. Марко почував там себе одиноким. Найсимпатичнішим з усіх був йому там Загоровський; але то був уже старий чоловік з великою сім'єю,— йому було не до молодих пориваннів. Інші ж учителі мало не всі приходили в гімназію, аби вдовольнити офіціальним вимаганням. Розмови про віщо-небудь, опріче гімназії та звичайної щоденщини, проміждо вчителями рідко коли й було. Правда, було кілька чоловік з "образом та подобієм божим", з вищими інтересами, ніж кар'єризм, але вони були залякані і ховалися з своїми поглядами. Марко кілька разів забалакував з товаришами про літературу, про сьогочасні питання, але від його відкручувались загальниками, вертаю— чись до розмови про карти, а то й просто мовчали. Тільки Гайков був завсігди веселий, говіркий, пускав часом ліберальні фрази, маючи на меті піймати якогось дурника, що озвався б на те. В кожному класі теж був свій Гайков. Все, що робилося в класі, ставало відомо директорові та інспекторові, і ті, не маючи нічого великого, з дрібниць робили історії. Школярі теж були деморалізовані цим. Марко бачив, що він не вдержиться тут, бо не може з таким ладом погодитися. Несподіваний випадок поскорив справу.

Се було вже другого року, після різдвяних свят. Два школярі з п'ятого класу були в публічній бібліотеці, де гімназистам заборонено було бувати. Розмовляючи в класі з товаришами, вони якось про це сказали. Другого ж дня інспектор покарав і дуже тяжко тих двох учнів. Марко прийшов у клас і побачив, що ці два дорослих хлопці, дуже гарні учні обидва, стояли біля дверей.

— Сідайте! — сказав він.

Хлопці мовчали і стояли, похнюпившись.

— Вони на місяць покарані! — сказали інші і розповіли справу.

Хлопці стояли і трохи не плакали, так було їм, великим, сором стояти біля дверей. Марко обурився.

— Сідайте,— сказав він,— і на моїх лекціях не стійте!

Хлопці не знали, що робити. Вони боялись інспектора.

— Сідайте! — промовив Марко вдруге.— Я не можу вчити, коли в мене в класі хто стоїть. Я сам скажу про се інспекторові.

Хлопці сіли. Марко сів і собі, але не міг почати науки. Він устав і почав нервово ходити по класу, учні мовчали. В класі панувала тиша. Марко повернувсь до учнів і промовив:

— Панове, мені недовго випало щастя учити вас, але я сподіваюся, і того часу, що я з вами був, було досить, щоб ви впевнилися, що я ніколи не вчив вас чого негарного, нечесного! Тим-то я маю надію, що й тепер ви поймете мені віри, коли я нам скажу те, що думаю. Той, хто зраджує своїх товаришів, хто виказує на їх — падлюка!

Марко сів за стіл, розгорнув журнал і серед тиші додав:

— Такий не повинен бути поміж чесними людьми!

Так-сяк дотягши до кінця лекцію, Марко пішов додому з рішенцем у голові — кинути гімназію. Тим він мало звернув уваги, як другого ж дня директор напавсь на його мокрим рядном.

— Я вам можу тільки сказати,— відповів Марко,— що я більше служити з вами не хочу. З тією системою шпигів та доносів, яку ви завели, чесний чоловік погодитися не може!

Він пішов і більше не вертавсь у гімназію, а через тиждень знайшов собі іншу роботу — секретарювання у міському часопису. Плата була невелика, але Марко дещо й писав у газету і мав з того путящий заробіток. Життя його зробилося краще, бо він не обурювавсь і не роздратовувавсь щодня тим, що бачив у гімназії. І якби тільки не одно те, що ніколи не забувалося, то Марко міг би жити спокійніше. Але ж привабливий та гордий Катеринин образ не покидав Маркової душі...

Так поминула зима. В квітні, в суботу перед вербною неділею,36 Марко прийшовши додому, стрів у себе Семена,— сей тепер мусив мати окрему домівку, бо, скінчивши університета, мав уже лікарську практику і готувавсь до сімйового життя, заручившися з Марусею Овсієнковою. Весілля відсунено до літа, бо дівчина хотіла добути в школі академічного року.

— Ось я тобі листа приніс,— промовив він.

— Од кого?

— Од моєї молодої! Чи не перебивати в мене думаєш, що листуєшся з нею? Пише мені — віддай листа, але що в йому, мені не каже.

— А може, й так! — засміявсь Марко.— Хоча я, здається твоїй молодій ще й єдиного слова не написав і не розумію, що міг би визначати її лист.

Марко розірвав коверту і прочитав:

"Я сидю тепер біля ліжка хворої Катерини Дмитрівни. Вона вже другий тиждень не встає. Не знаю, чи вона й устане. Вона дуже бажала

б вас бачити. Якщо Ви схочете побачити її — може, востаннє,— приїздіть просто в школу в Доділну".

Далі писалося, як треба їхати.

Спершу Марко навіть до пуття не розібрав листа. Він хотів читати вдруге, але тільки прочитав перший рядок, відразу все зрозумів.

— Що тобі? — скрикнув Семен, побачивши, як він зблід.

Марко мовчки простяг йому листа.

Семен перечитав його і глянув на Марка.

— Ти розійшовся з нею? — спитався він.

Марко кивнув головою.

— Сей лист прислала мені Маруся, пишучи, що не знає твоєї адреси. Їхати туди залізницею ніч. Завтра вранці будеш там.

Марко тим часом уже вхопив свій чемодан і похапцем почав кидати в його щось. Семен зупинив його:

— Друже, заспокійсь! Поїзд їде тільки вночі, і ти ще поспієш.

Увечері Семен одвіз Марка на вокзал.

Марко говорив з Семеном, дивився на людей, що метушились круг його по вокзалу, але все те було від його якось далеко. Він думав тільки про те, що завтра буде.

Ось воно! Прийшло! Прийшло те, про що він і в голову не клав. Вона хвора, вона, може, не встане! У його в голові туманіло, як він згадував слово "смерть", і він одпихав його від себе...

А Семен щось говорив до його, навкруги метушився народ. І всі про щось гомоніли, клопотались. Маркові здавалося, що се робиться не тут, а десь, за якимсь муром, що відрізняє його, Марків, світ од того, їх світу. Мур скляний, і Маркові все видно й чуть, що робиться на тому світі. Он там Семен щось каже; якийсь товстий купець каже крам — се слово піймала якось Маркова увага; хтось щось кричить неначе; чи всі кричать? Маркові байдуже. На Марковому світі є тільки двоє: Катерина та він... і одна думка, одна річ,— те, що він мусить приїхати до Катерини і побачити її зараз же, швидко, бо вона, може, не встане. І знов туман облягає Маркову голову, і знов він нічого не бачить.

Ось гукають білети брати. Марко згадує, що це має зв'язок з його світом і дожидає, поки йому принесуть білет.

Ось дзвонять. Поїзд важко гуготить, аж вокзал труситься, і підходе до платформи. Двері відчинено. Стовпище людське відразу посунуло в їх. Воно захопило й Марка з Семеном і винесло їх на перон.

Увіходять, товплячись, у вагон. Семен сидить якийсь час, потім прощається, щиро стискаюци руку, і йде. Марко зостається сам. Він сидить біля вікна і дивиться в його. Там темно. Тільки вогні у великому місті мигтять низками у тій темряві. Та паровіз пробіг, палаючи своїм огняним оком. Хтось із ліхтариком перебіг проз вагони й зник під поїздом. Стук— стук-стук! — озивається молоток на споді в вагоні. Чи скоро їхати? Людей усе більшає та більшає. В вагоні робиться душно. Хтось закурив. Дихати важко. Чи скоро їхати?

Перебіг хлопець вагоном — розносить газети. Він вигукує вивчені назвища і каже, що все це дуже цікаве. Дехто купує; здається, він і Маркові щось казав. Чи скоро ж їхати?

Вдруге дзвонять. Хто не їде, встав. Починаються поцілунки, обнімання, стискають руки. Виходять і штовхають Марка. Та коли се втретє дзвонитимуть? А ось і втретє. Ще півхвилини. Коротке свистіння в повітрі. Трохи трускуло,— вагон їде!

Міеькі вогні зкикають у темряві. Тепер нічого не видко, тільки сама темрява. Ні, пробігли проз залізничу будку — миготнув на мить світ з віконця. А далі знов темрява.

Яка се станція буде? А скільки їх до Доділної? А там, здається, кіньми? Як се довго!

Довге товсте свистіння. Станція. Дехто виходе, знов увіходе. Якісь люде бігають по перону, видко червону шапку станційного начальника.

— Накладай швидше! — кричить хтось.

Дзвонять удруге і зараз же втрете. Їде. Знов темрява знадвору. У вагоні ледве блимають дві свічки. Половина подорожніх спить. Дехто розмовляє. Троє вірмен зараз же збоку біля Марка гуляють у карти. Марко чогось дивиться на їх уважно та довго.

— А што, милий челавєк, схатєл в карти іграть?

Це до його, здається, кажуть?

— Што ти, милий челавєк, так смотриш на карти?

Марко розуміє, що се до його і одвертається до вікна. Промайнув червоний диск, знову станція. Як швидко! Зупинились... Знов їдуть.

Марко вийшов з вагону. Поїзд гуготить і лине, розриваючи темряву. Ось він завернувся, і стало видко паровіз, і з його сяйнуло світом. Дим

вилетів з димаря вогняно-чорними клубками. Вітер підхопив його, пошматував, розніс у темряві.

Марко дивиться вниз. Він бачить, як земля швидко біжить під ногами. Довго дивиться на неї, і в його почина запаморочуваться голова.

— Господин! А господин! — торка його хтось у плече.

Марко озирається — кондуктор з ліхтарем.

— Не дозволено стояти тут,— поїзд їде.

Марко покірно йде у вагон і сідає на своє місце. Їдуть... Спиняються. Станція. Знов їдуть. Знов, здається, станція. Чого се так довго не рушають з неї?.. Марко дивиться у вікно — люде метушаться, жандар ходить. Господи, та чи скоро ж рушати? Це, мабуть, жандар оцей держить поїзд? У Марка в грудях піднімається злість проти жандаря. Здається, вже дзвонено втретє? Се їхати. Стривай! Та яка се станція? Це ж та станція, де йому треба вставати, до Катерини їхати! Як же се він так? Швидше! Швидше! Він хапа клунок, біжить до дверей. Але ту ж мить поїзд одразу зривається з місця і лине страшенно швидко.

— Боже мій! Стійте! — хоче скрикнути Марко і... прокидається.

Він спав. Чи довго? Він ще пам'ята п'яту станцію. А тепер яка? У вікні вже світ. Марко глянув на годинник: через пів-години Доділна.

Як поїзд їде тихо, безмірно хихо. Марко жде, жде, і не діждеться. Це ж немилосердно так робити — так тихо їхати! Чи це вже діск? Він! Ось і станція. Марко вибіга з вагона перший.

— Підвезти, пане? — зараз же хтось його питається.

Везіть!

З рук у його вихоплено клунок, і Марко йде слідком за високим чоловіком у чумарці, переходе станцію і виходе на другий рундук. Чоловік десь зникає. Марко дожидає його на рундуку. Через дві-три хвилини пара поганеньких мужичих коней, запряжених у віз, под'їздить до рундука. Марко бачить на возі свій клунок і розуміє, що це він буде їхати. Злазить на віз.

— Но! Но! — кричить на коней чоловік у чумарці.

Коні біжать степовим шляхом. Сонце виринає з-за обрію — велике, червоно-золоте. І траву, і коней, і чоловіка в чумарці робить червоно-золотим. Біла роса на траві починає займатися, мигтіти осяйними кольорами. Трохи похолодно.

— Далеко до Доділної,— питається Марко, але візника його не чує, кричачи на коней: — Но! Но!..

Марко вдруге питається, торкнувши візнику за плече.

— Га? Що? — повертається той.

— Скілько верстов до Доділної?

— Шість, адже я вам казав! — одмовляє чоловік і знов повертається до коней.

Марко зовсім забув, що йому про це вже казано. Але тепер уже не забуває. Чоловік їде добре. Шість верстов — трохи більш ніж через півгодини він побачить її.

Ця думка про те, що він побачить її, проймає його всього від ніг до голови якимсь гострим струсом, мов громовина течія проходить йому крізь тіло. Він тепер уже не може заспокоїтися ні на хвилинку. Вся його істота направлена на одне — на дожидання. І він жде, жде, затаївши духа, стиснувши руки.

Шлях усе в'ється сірою смужкою поміж зеленою травою, де-не-де помішаною з жовтим цвітом. Ось він заверта ліворуч, сходить трохи вниз. Вони в балці.

— Но! Но! Витягайте!

Коні швидко збігають ка горб, і просто перед Марком з'являється слобода.

— Невже Доділна? — думає Марко. Йому хочеться спитатися про це у візники, але він боїться це зробити, щоб не почути: ні.

— Оце й Доділна! — Байдуже говорить візника.

Коні швидко пробігають вигін, розгонячи корів та телят, що пасуться край дороги. Починається слобода.

— Так вас, кажете, в школу? — питається візника.

Марко мовчки кива головою.

— До вчительки?

Марко мовчить.

— Кажуть би то — вона хвора... А ви ж їй родич, чи як?

Візника, не маючи відмови, ляска коня батогом.

— Ось і школа!

Він показує батогом невеличкий будикочок з солом'яною покрівлею — обідраний, обшарпаний. Коні підбігають до рундука і стають. Серце у Марка в грудях відразу стрепенулось і стихло. Він швидко, чіпляючись за полудрабки, злазить з воза. Віддає візниці гроші, хапа клунок і сходить на рундук. Двері зачинені.

— Стукайте! — каже візника. Він не їде — хоче, мабуть, подивитися, як прийматимуть Марка.

Марко стука. Зараз же двері відчиня Овсієнківка, невеличка, з голубими очима, з кучерявим волоссям. Стискає йому руку й каже:

— Добре, що ви приїхали!

І вона веде Марка за собою через темні сіни у невеличку класову хатку.

— Будьмо тут! — каже дівчина.— Сідайте! Вона тепер спить.

Марко хапа її за руки:

— Що з нею?

— Тихше! Сідайте! Я вам усе розкажу.

Сідають на школярські ослони.

— Вона хвора. Дуже хвора. Не сподівається встати. Учора я послала телеграму до батька та до матері.

— Але ж чого ви мені не кажете, чим вона хвора? Чого вона занедужала?

— Ви ж знаєте, які школи в нас. У мене школа гарна,— а як приїхала вперше до Катерини Дмитрівни, так аж злякалася. Гляньте самі! — і вона показала на низеньку, тісну хатку, з трьома невеличкими вікнами, де половина шибок було побито та заліплено папером, з земляною долівкою та з пообдираними рудими мокрими стінами.— А тут робота — день у день кричи — заболять груди. А ще знаете, може, наше сільське начальство? Бачите, які вікна, а на зиму других не було. Холод такий, що вода замерзала в класі. А сільське начальство не дає чим топити. Та ще й того мало. Вам ось не видко було,— за нашою школою зараз же в цьому дворі й волость. Наняли одного сторожа і на школу, і на волость. Звісно, сторож старшини та писаря слухається, а не вчительки. Не звеліли вони йому ні топити в школі, ні воду носити.

— Та за що ж це все?

— Катерина Дмитрівна сказала їм, що пожаліється на їх, що вони їй школи не полагодили. Вони й уїлися... Доводилось так, що як школярі води не принесуть, то хоч сама носи. І ходила колись Катерина Дмитрівна сама з відром... Можете собі зрозуміти, як їй легко тут було, їй, що звикла зовсім не до такого життя! Оце по весні застудилась,— у грудях запалення. Приїздив лікар земський, лічив. Я їй радила додому написати, але вона не схотіла,— боялась, що як довідаються про се батько та мати, то не пустять на другий рік у школу. Ну, лікар вилічив, вона ходити почала, та й знов-таки не береглась ні трохи. І ото далі — кашель, груди болять і сили ніяк нема. То приїздила або й приходила часом до мене,— міи з нею щиро подругуємо,— а то вже бачу, що нема, — сама я до неї. Вона лежить, не здужає і встати. Я тоді зосталась коло неї... Довго вона бідна кріпилась, а далі попрохала до вас листа написати...

Голос у Марусі затремтів, і на очах блиснула сльоза. Марко спитав тихо:

— Запевне, вона вам казала... ви знаєте, яка вона мені дорога... Скажіть же щиро, не ховаючись, що з нею?

— Бог його знає...— відмовила якось непевно Маруся.— Лікаря вона не хоче кликати, а хвора дуже.

З тієї хати почувся кашель.

— Прокинулась, мабуть,— прошепотіла дівчина.— Посидьте тут,— я піду подивлюсь.

Вона тихо, навшпинячки, пішла до дверей і прислухалась. Чути було, що хвора прокинулась. Маруся пішла туди. Почулась тиха розмова. Марко силкувався пізнати у їй Катеринин голос і не міг. На душі в його було чудно. Він і не боявся, і не сподівавсь — він бажав тільки одного — самому побачити її.

Проминуло з чверть години. Без краю довгою здалася вона Маркові. Нарешті Маруся ввійшла.

— Їй сьогодні краще,— прошепотіла вона.— Сказала їй, що ви запевне сьогодні приїдете,— ще не казала, що ви тут,— щоб одразу не вразити. Ще трошечки підождіть!

Вона знов пішла в ту хату. Знову з чверть години проминуло, поки вийшла Маруся.

— Ідіть!

Марко перейшов клас і ввійшов у одчинені двері. Маруся зачинила їх за ним і сама зосталася в класі.

У невеличкій хатині з одним вікном стояло ліжко, біля його столик та стілець. Але цього не бачив Марко за тим блідим схудлим дорогим обличчям, що він уздрів на білій подушці.

— Милий мій! — і вона простягла до його руки.

Небесною музикою здалися Маркові ті слова з її уст, сказані рідною мовою. Її руки обвилися круг Маркової шиї, Маркові уста припали до її гарячих сухих уст.

— Милий мій! Щастя моє! Ти не забув!..

— Я не міг тебе забути, моя кохана! Я не міг тебе забути, бо ти, тільки ти — те щастя, що судилось мені на світі. Як же я міг тебе забути?

— Ні, ні, я знала, що ти мене не забудеш! Така певність у мене була. Але ж як я тебе дожидала, як боялась, що ти спізнишся!

— Голубко моя, не кажи так! Скажи мені, що з тобою?

— Я й сама не знаю. Я була дуже хвора, така хвора, що думала, вже вмираю. Але тепер чую, що віджила, що нова сила влилась у мою душу, в мої груди, як я побачила тебе, мій милий, мій коханий, єдиний... Ти не покинеш мене? Ти не можеш мене покинути...

— Доле моя!..

— Ні, ні, цить, цить! Я хочу сказати все. Я не хочу, щоб ти мене покинув. З того часу, як ти поїхав, я тільки тобою й жила, тобою й дихала. Ти навчив мене любити Україну, ти показав мені мету в житті, ти мене напоїв коханням, що тоді вмре, як я вмру. Ти все це зробив, і я твоя, вся твоя, і я не хочу, щоб ти мене покинув, поки я жива! Я так довго тебе дожидала!

— Не покину, моє щастя, моя доле! Як я можу тебе покикути, коли стомилась, змучилась по тобі вся душа моя, коли я жив згадкою про тебе, коли я ніякої розваги не міг знайти без тебе.

— Дивись мені в вічі, мій коханий! Я так люблю твій погляд. Часом, соромлячись, я зазирала тобі в вічі і потім червоніла. Тепер я можу дивитися в твої очі, що зазирають аж у моє серце.

— Мила! Не будемо багато говорити, тобі це шкодить.

— Не будемо! Не треба! Сиди тут і дивись на мене! Нащо говорити? Ми й так розуміємо одне одного. Її рука лежала в його руці, їх погляди не розминалися, і вони мовчки дивилися одне на одного, і їм уже нічого не треба було казати...

* * *

Хвора сидить на ліжкові, за спиною в неї подушки. Біля її ліжка сидять Марко та Маруся. Катеринині очі сяють життям та щастям.

— Любий,— каже вона,— коли я досі не вмерла, то за се мусиш дякувати моїй дорогій, моїй щирій Марусі. І вона вдячним поглядом дивиться на почервонілу Марусю.

— Якби не вона вдень і ніч коло мене панькалась, може, ти вже мене й не побачив би...

— Годі, годі! — перепиня її Маруся.— Тобі не можна багато розмовляти.

Хвора на хвилину стихає, а далі починає знов:

— Чому? Я чую, що в мене сили більшає, що я оживаю. Я хочу говорити, бо я довго мовчала. Я була нещаслива, і тоді я мовчала, тепер я щаслива, і я хочу говорити... Еге! Я щаслива! Я цілком щаслива! Мені тепер не жалко вмирати!

— Голубко! Що-бо ти кажеш? — перепиняє її Марко.

— Кажу, що думаю. Але ти не лякайсь. Я ще не вмираю. Я ще поки не вмру. Я чую, що житиму, що вертаюся до життя.

— Вертайсь, моя люба! — говорить Маруся і підсува їй за спину подушки.

— Я тепер не боюсь, що не діждусь татка й мами. Але чому вони довго не їдуть? Як ви стрінетеся, милий? — питається вона трохи турботно у Марка.

— Було б краще, якби спершу приготувати їх до цього,— говорить Маруся. — Ні, краще відразу скінчити діло, щоб швидше, швидше було все гарно, було все любо...

X

З того часу все посувається надзвичайно швидко. Потім, як уже все скінчилося, в Маркових згадках цей час ніколи не уявлявся інакше, як прискореним бігом подій, що поспішались одна за однією невпинно-швидко. Вони так скоро приходили й минали, що здавалося,— кожна з них не має з іншими зв'язку, що це просто нарізні картини, що повстають перед очима одна по одній, сяєвом своїм усю душу осяваючи або в темряву її вгортаючи; повстане одна, блисконе в душі і зараз геть зникає, щоб дати місце іншій, ще виразнішій та вразливішій. Зв'язок був — се десь далеко-далеко чулося в душі, але блискучість, виразність та вразливість тих картин примушувала не помічати його.

Пам'ятає Марко один ранок. Се було в суботу під Великдень. Катерина забажала, щоб Марко їхав з ними — з нею та з батьками — до їх і щоб пробув там Великдень. І ось тепер Марко тут, знов у Городинських,— уже третій день. У його в душі починає прокидатися надія на краще.

Катерина встала. Вона ледве ходить і все сидить, але, невважаючи на всі вмовляння, вона не хоче лягти і каже:

— Я чую, що одужую. Я не можу лежати.

І справді, видко було, що з нею робиться щось надзвичайне. Бліде обличчя зачервоніло ніжним рум'янцем, очі засяли ясніше, і в їх світилася така сила життя, що всім зрозуміло, що Катерина одужує.

І в Марка є надія...

У суботу вранці, тільки Марко встав, до його ввіходить пан Городинський. Він якийсь через лад увічливий, хоча, здається, йому щось ніяково. Розмову починає незручно якимись уривками, і Марко спершу не розуміє його. Нарешті розбира: пан Городинський дума, що проміждо Марком Петровичем і його, пана Городикського сім'єю повстали якісь особливі відносини, і їх не можна назвати цілком нормальними, і ось він, пан Городинський, бажав би так чи інакше вияснити цю справу. Пан Городинський, звісно, не додає, що прийшов він сюди після двох вечірніх розмов з панією Городинською, і що пані Городинська вже навіть і ви сьогодні йому не каже. Він тільки додає, що бажав би почути, який погляд має Марко Петрович на ту справу, про яку він каже.

— Мені здається,— почина Марко,— що ці відносини досить вияснені...

— О, ні, вибачайте, зовсім ні! — похапцем перепиня його пан Городинський. — Правда, дещо казано було тоді, біля ліжка хворої, бо не можна було її турбувати, роблячи або кажучи що навпроти... але сподіваюся, що ви не вважаєте того за яку формальну обіцянку.

— Я ніколи сам не озвався б про се біля ліжка хворої,— говорить Марко.— Але ви знаете, що сама Катерина Дмитрівна почала сю розмову і бажала рішинця. Я сказав, що я люблю Катерину Дмитрівну. Про інше я навіть не міг думати, маючи на увазі, в якому вона становищі. Ви знаєте, що сама Катерина Дмитрівна забажала, щоб я ставсь її зарученим, і ви з Марією Семенівною згодились на се. Я не знав, як ви дивились на свою згоду, але я дивився на неї і дивлюсь — поважко, так саме, як і Катерина Дмитрівна, запевне.

— Про Катерину Дмитрівну нема чого говорити: вона хвора і тим ненормальна. Щодо тієї обіцянки, до нашої згоди, то я вже казав, чого так сталося. Сподіваюся тепер, що ви зрозуміли мене... зрозуміли моє і Марії Семенівни бажання...

Пан Городинський змовка.

— Вибачайте, зовсім не розумію,— каже Марко.

— Велика шкода... Я... я бажав би, щоб ви кинули всякі претензії і сьогодні ж виїхали...— зважується нарешті пан Г ородинський.

— Вислухайте мене до краю, шановний Дмитре Івановичу,— каже Марко,— і тоді скажіть по правді, що я мушу робити. Ось як стоїть справа. Ви яко батько і Марія Семенівна, яко мати, маєте право бажати, щоб я облишив усе. Але уявіть собі, що з цього буде? Ви бачите, яка Катерина Дмитрівна? Невже ви не розумієте, що коли ви скажете їй те, що кажете мені, то це її вб'є?

Проти сього пан Городинський нічого не може сказати. Він мовчить, і тільки сльоза скочується у його з ока. Він не може сперечатися. Він каже сумно:

— Не знаю... Чую, що нещастя впало ка мою голову. Не обвинувачую вас, хоча якби не ви, то не пішла б Катерина у вчительки і не лежала б тепер хвора.

— Я розумію вас, Дмитре Івановичу, і не можу вам висловити, як болить моє серце з того, що так сталося. Але ж хіба я цього бажав? Навіщо ж ми будемо ще додавати лиха? Ви добре розумієте, що я, поки Катерина Дмитрівна хвора, не можу й думати, щоб справдити те, в чому ми всі тоді обіцялися, хоча — скажу щиро — я люблю і ніколи і ні за що не зречусь її, якщо доля судила мені безмірне щастя побачити її здоровою. Але ж поки мусимо робити у всякому разі те, чого вона хоче, і ви знаєте, що було б, якби я послухавсь вас і поїхав відсіль.

Пан Городинський маха рукою:

— Зоставайтесь поки!.. Я поговорю з жінкою. Він виходить...

* * *

Великдень. Убраний стіл. Сонце сяє у вікно, осяває світлицю і тонку Катеринину постать. Вона сидить біля вікна. Ще трохи знесилена, але каже, що одужала зовсім і що тільки набиратиметься сили. Батько й мати приїхали з церкви. На столі вже стоїть свячена паска. Всі лагодяться сідати за стіл. Тоді Катерина бере Марка за руку, і вони вкупі підходять до батька та матері.

— Тату й мамо! Сьогодні велике свято,— зробіть же, щоб воно було нам ще більшим...

Як через кілька хвилин щедро сяє сонце та облива своїм сяєвом Катерину та Марка, що сидять поруч!..

* * *

Вони йдуть, узявшись за руки, по рясному свіжим молодим листом саду. Завтра вінчання в сільській церковці, й на його мають приїхати Семен та Маруся. Дивлячись у вічі своїй коханій, починає Марко малювати їх будущину...

— Коханий мій,— перепиня його вона,— нащо ти про се кажеш? Я не хочу думати про те, що буде. Я щаслива, занадто щаслива тим, ща тепер є, і не хочу згадувати ні про що інше. Прийде той день, тоді й буде те інше.

Її голова схиляється йому на груди, і вони обоє нічого не бачуть і не чують. Нащо їм бачити, як сяє сонце, коли в їх у серці сяєво ще ясніше? Нащо їм почувати, як пахнуть квітки, коли кохання сповняє їм своїми пахощами всю душу? Нащо їм чути, як співають пташки, коли в їх у серцях дзвенить чудова пісня? Нащо?

* * *

Далі — маненька домівка в місті. В їй усього три світлички, але в цих трьох, світличках живе щастя. Марко гляне на стіни з простенькими шпалерами, на портрети по стінах, на білі завіси на вікнах, на свій стіл, що за ним він звичайно робить, і йому здається, що все те повите якимсь сяєвом од щастя. І він бачить тут її, ту, що розлива це сяєво. Бачить за чаєм уранці її тоненький, ще досі схудлий після хвороби стан, убраний у просту сукню; пишного волосся вона не встигла ще заплести, тільки пристебнула шпилькою, і воно розсипалось по плечах, обрямовуючи дороге Маркові обличчя з блискучими "гордими" очима, що дивляться тепер на Марка зовсім не гордо; Марко любить її з так розчісаним волоссям. Сідає біля неї і, користуючися з того, що руки в неї роблять

діло — наливають чай — бере волосся в руки і цілує його раз, двічі, тричі.

— Не пустуй! — сміється вона.

— А чому ж не можна пустувати?

— Адже ти, як був учителем, забороняв своїм школярам пустувати?

— Але ж у їх не було такої спокуси!..

І він хапа її руки, як вона хотіла була одігнати його від волосся, і починає виціловувати кожен палець.

— Годі тобі, бо чай уже простиг, і ти спізнишся в свою редакцію.

Марко жалібно кривиться і береться до чаю. Справді пізно — вже вісім з половиною годин, а звичайно в дев'ять починається робота в редакції. Треба поспішатися. Чай випивається нашвидку. Марко дивиться на годинника: вісім годин і тридцять п'ять хвилин. До редакції дійти десять хвилин: п'ять хвилин на роздягання і таке інше; коли так, то він має десять хвилин вільного часу.

— Я мушу скористуватися з його! — каже він поважно.

І він бере Катерину і садовить її до себе на коліна.

— Що ти робиш! — пручається вона.

— Те, що треба робити доброму чоловікові! — каже він, тулячи її до себе.

Але вже час іти, і Катерина немилосердно прогонить його.

Він доходить до дверей, озирається і стрівається з її очима. Вона так дивиться, що він не може не вернутися...

— Та підеш ти нарешті?..

— Іду!

Виходить у сіни, але зараз же вертається. Чи ж він винен, що забув книгу?

— Я вдруге замикатиму за тобою двері зараз, скоро ступнеш за поріг! — каже Катерина, хочучи зробити сердитий погляд, і справді прогонить його.

Шість довгих годин у редакції!..

* * *

Вона стріва його біля дверей, бо чує, як він іде. Тека чи книжки летять з його рук геть, а її руки вже обвиваються йому круг шиї.

Після обіду вдвох — тільки вдвох — яке щастя! — година відпочинку. Сидять укупі на канапі і говорять усяку нісенітницю, іноді читають, але так, трошки,— читати так скучно!..

Потім Марко мусить сідати робити. Вони вдвох ідуть у манюсікьку Маркову хатку, всю заставлену понад стінами книгами. Вона завсігди сіда на канапці в куточку, чита зрідка, більше шиє та дивиться на його. Марко чує на собі цей погляд, йому хочеться одірватьсяся від писання, щоб поцілувати її, але це суворо заборонено. Марко мусить дописати ту частину своєї роботи, що її призначено на день, і тільки тоді має право робити що хоче. Марко слухається сього наказу, одгонить од себе грішні думки, силкується робити щиро, і справді на який час його захоплює праця. Перо швидко бігає по паперу, бік за боком, картка за карткою

списуються. Ось і остання картка, потім останній бік. Скінчив! Марко кида перо, відсува зшиток з українською роботою.

— Тепер моя воля!..

— Та годі вже тобі! — одбивається Катерина.— Кажи краще, чи багато написав! До чого дописав?

Він каже і потроху починається в їх розмова про ту роботу, про інші роботи, про вкраїнську літературу, про долю рідного краю. Марко справля Катерину; вона ще помиляється в літературній українській мові.

— Де ти так гарно навчився мови? — питається Катерина.— Адже ж не в гімназії тебе учено!

— Моя мати говорила по-вкраїнському добре — од неї я й навчився.

— Тим-то в тебе вона така й гарна, а не роблена, як у Семена,— говорить сміючись Катерина, що дуже любить веселого та щирого Семена і тільки не може погодитися з його справді іноді чудною вкраїнською мовою.

— Він, бідний, не чув її в сім'ї,— говорить Марко.— Тяжке лихо, що наша інтелігенція вироста змалку такими чужинцями на своїй землі, що й мови не зна своєї.

— Еге, на собі чую, як це погано,— каже Катерина.— Але стривай: прийде інший час, підросте література, вб'ється в силу, тоді запанує рідне слово поміж інтелігенцією.

— Шкода тільки, що ще довго се становище не відмінитъся: так незмірно мало робітників на нашій ниві! — каже Марко.

— Це правда! Але є й щирі робітники. Є такі робітники, що за їх щирість я поцілувала б їх! — говорить Катерина і справді цілує його, а тоді, сховавши голову у його на грудях, шепоче:

— Любий мій! Все віддала б я на світі, аби тільки ти був щасливий і міг з ясною душею віддавати своє життя на працю рідному краєві.

— Ти кажеш,— одмовля Марко,— тільки про моє щастя і забуваеш про своє.

— Та чи можна ж бути щасливішою, ніж я тепер? — говорить Катерина.— Я й уві сні ніколи не марила про таке щастя!..

* * *

Святами або здебільшого по неділях приходять гості — Семен, Шкляренко, Бійчевський, ще дехто. Які гарні, щирі вечори!..

Згадується один.

Гостей тільки троє: Семен, Шкляревський та Бійчевський. Семен завсігди був у цій господі своєю людиною, та й ті два за малим не зробились своїми. Щоб гурт був повний — не стає ще Марусі: вона й досі в своїй школі, але швидко, як одбуде екзамен, має приїхати. Читають нову вкраїнську книжку. Читання робить сумне враження: книжка така, що ні хисту, ні мови. Ледве-ледве дотягли до краю.

— А хай їй цур! Бодай би такого й довіку не читати! — скрикує Семен.

— І друкують же люде таку погань! — додають інші.

— Чим після такого добра закусить? — питається Семен.

— А ось закусимо трошки музикою! — каже Катерина та йде до роялю.

— Оце добре! — скрикує Бійчевський, що страшенно любить музику і може слухати її не втомляючись кілька годин. — Тільки заграйте чого вкраїнського, бо сьогодні чогось не хочеться іншого.

Через кілька хвилин урочисті згуки "Гетьмани, гетьмани..."37 ллються в хаті. Всі затихають, слухаючи. Всі чують, як ті згуки проходять у душу, забирають її всю, напувають її одним почуванням — любов'ю до рідного краю і невимовним жалем над його долею. То муза поезії махнула на всіх своїм крилом і піднесла всім душу вгору. Марко дивиться на Катерину, на її рівний як виточений профіль, на її променисті очі, і йому здається, що це вона — та муза.

— Се моя муза? Се моя муза, що надихає мені в душу все добре, що своєю поезією кличе мене до високої мети,— дума він.— Відкіля і за що мені се щастя — мати дружиною її, мою музу?

А Катерина все грає. Переграла "Гетьмани..." і почала грати народні вкраїнські пісні, стиха підспівуючи їх голосом. Вона іноді підводе очі від роялю, і тоді вони стріваються а Марковими очима. Але се на мить — і вона знов грає ще щиріше, ще краще. Останній акорд і все тихо... В сі дожидають, всім не хочеться кінчати.

— Ще, ще! — шепоче Марко тихо, боячись голосним словом розмаяти чари, що повили всіх.

Катерина мовчки грає ще.

Що се? Марко не чув його ніколи, але воно займа йому душу зглибока. Сумні, сумні згуки. В їх таке горе, безнадійне, безпросвітне. Зникає щастя, зникає надія!.. Отже, ні! Щось інше чується в високих акордах. Чуючи їх, забуваєш те горе, що оце тільки зараз почував,

забуваєш і починаєш почувати втіху. Утіха виросла на грунті того горя, але вона дужча, але вона вища від його. Хочеться плакати, й благословляти, і віддати себе на жертву. Останній високий акорд і все стихло...

Ніхто не промовив спершу й слова. Всі нерухомі. Нарешті Катерина тихо зачиня рояль і встає.

— Що це ти грала? — питається Марко в неї.

— Так собі, власну фантазію! — відмовля вона, сяючи очима.

— Одначе я й не знав, що ви кампозиторка! — скрикує Бійцевський. — Чудова річ!

Усі хвалять, але Катерині мов не подобається те хваління. Вона починає говорити про інше. Другого дня Марко вертається з роботи. Він увіходить у передпокій і чує, як Катерина грає, і знову ті ж згуки, що вчора так його вразили. Зупиняється і не йде в хату, боячися перепинити грання, бажаючи його дослухати. Ще кілька акордів, і Катерина почина співати. Маркові виразно чути слова:

У грудях смерть. Я знаю — вмру,

Життя кінчається моє;

Але на долю у душі

Жалю у мене не встає.

Я знаю — вмру, та на руках

Умру в коханого мого;

А поки я іще живу,-

Не засмутю нічим його.

І щастя все, що можу дать,

Я дам цілком тепер йому,

На горе, сльози та журбу —

Хвилини в його не візьму.

О милий мій, недовгий час

Судився вкупі жити нам;

Але ще поки я живу,

Усю себе тобі віддам!..

Співання стихло, акорди вмерли Марко вбіга в хату:

— Люба моя, що це ти співаєш?

— А ти чув? — питається вона, ласкаво всміхаючись.

— Чув.

— Не гаразд підслухати! Я співала слова на ту фантазію, що грала вчора. — Але ж відкіль ти взяла ці слова?

— Відкіль? Ви казали вчора, що я композиторка,— мусить же бути лібретто до моїх композицій.

— То ти сама склала ті слова?

— Сама. Тільки не тепер: ці слова я склала тоді, як лежала в школі хвора і ти до мене приїхав.

— Мила моя! — каже Марко.— А я вже був злякався.

— Чого?

— Ти не хвора?

— Анітрохи!

— Але ж я помічаю, що ти за останній час зблідла.

— У мене за останній час голова часто болить. Але ж се таке, що зараз минеться. Годі про се, мій любий! Ти голодний — ходім обідати!

І, побравшися за руки, вони йдуть до столу.

Минає тиждень, другий. Через тиждень Марко матиме місяць одпочинку. Вони вдвох поїдуть на село до Катерининого батька. Се вже давно в їх така умова. Катерина хоче побачитися з своїми та їй таки треба й повітрям сільським трохи подихати: за останній час вона зблідла, хоча й каже, що не хвора, що се так тільки.

Одного разу Марко навіть дуже лякається. Вона говорить і відразу закашлюється дужим кашлем. Через день знов доводиться Маркові почути кашель. Він каже про лікаря, але Катерина цілком не згоджується на те,— вона й не вийде до лікаря, якщо він прийде.

— Чому ж так, моя люба?

— Тому, що я здорова зовсім.

— Але ж ти змарніла за останній час.

— Се так, не зважай на те. А от краще я тебе про інше попрохаю. Поїдемо на літо в Крим.

— А ти ж хотіла додому?

— Хотіла... Та то можна потім — заїхати на кілька день після Криму.

— Чого ж се ти так одмінила свое бажання?

— Дуже проста річ: мені хочеться бути тільки вдвох з тобою... Мені хочеться виїхати з душного міста. Куди ж ми поїдемо, коли не додому? Тільки в Крим. Я хочу глянути на море вдвох із тобою!

— Добре, мое серденько! Я й сам радий твоєму бажанню. Кримське повітря матиме дуже гарний вплив на щічки моєї любої дорогої дружини. І він цілує її трохи зблідлі щоки.

* * *

Вони в Криму.

Висока скеля знімається вгору. Сіре величезне каміння то йде рівною стіною, то виганяється наперед, нависаючи над землею. Здається — ось-ось воно впаде, страшно грюконувши, і розмізчить усе, що попаде під його. Але се тільки здається, бо воно висне тут сотні років усе таке ж страшне, таке ж непорушне.

Спустившися на кілька сажень стрімкою кручею, скеля ховається в буйних зелених виноградниках. Попід виноградниками в'ється стежка. Вона йде понад морем: трохи оступись, і вже море плеще тобі на ноги.

Вони вдвох ідуть стежкою.

Ідуть мовчки, побравшись за руки, повні щастям од свого кохання, од цієї цудової картини, що розгортається навкруги перед їх очима. Їх очі потопають у безкраїй блакитній морській площині, осяяній ясним сонячним промінням. Та чудова площина тягнеться далеко-далеко,— краю їй не видко.

— Як гарно, що море здається безкраїм! — говорить Катерина.

— Чому?

— Дивлячись на се, ще дужче віриш, що не край життю на цьому світі, що життя — без краю.

— Шкода тільки, що очі тут одурюють.

— Нехай тут і одурюють, але є справжня безкраїсть. Вона простяглась над цим морем, над нами. Дивлячись на ту блакить, ти не скажеш, що очі одурюють, що за цією блакиттю вже й межа.

І Катерина підводе свої очі і довго дивиться на блакитне небо.

— Милий, ти ймеш віри в тогосвітнє життя?

— Хотів би няти віри, голубко...

Її очі трохи засмучуються.

— Без цієї віри так тяжко жити... А з нею так гарно, так легко...

— Правда, я сам знаю, який був щасливий, як не розуміючи вірив. Але потім прийшов час страшного аналізу і — дитячу віру вбито. Як я плакав, як уперше зрозумів, що не можу тепер знаходити оборону в вірі! Я шукав заспокоєння у всяких філософських і нефілософських теоріях і не знайшов. А потреба вірити була пекуча...

— Я не можу не вірити, що в мене є щось вище, ніж оце нужденне тіло! Не вірити, що після смерті я знов стрінуся з тобою на тому світі... Ні, я не можу!

— Але чого це в тебе такі сумні думки сьогодні?

— Не сумні, а радісні. Рада, що почуваю себе не шматком м'яса, а частиною всесвітнього духа. Я завсігди так дивлюсь на людину, але почувати себе такою можна не завсігди, і я щаслива, коли це буває.

І вони знову змовкають і йдуть тихо, а в їх коло ніг плеще море, високо над ними знімається скеля, заквітчана виноградом, а ще вище сяє сонце і безмежно простилається вічнеє, чистеє небо, говорячи їм про безмежні простори життя...

* * *

Вони на морі. Виїхали вдвох: ні він, ні вона не хочуть, щоб проміж ними був третій. Однорушно хвиля їм човен хитає. Марко держить весло в руках і дивиться на Катерину, що півлежить у хисткому човникові.

— Чого це хмари набігають? — питається вона.

І вони обоє дивляться на небо, де недавнечко сяло сонце. І тепер ще видко, як воно сяє, але його вже тьмарить, ще поки невелика хмара.

— Коли б дощу не було! — каже Марко і поверта човен до берега.

Але ж природа моторніша за його руки. Небо щохвилини насуплюється все дужче та дужче; осяйна морська блакить гасне й чорнішає все більше та більше. Вітер почина зриватися, човен почина хитати.

— Голубко, тобі не страшно? — питається Марко.

— З тобою? О, ні,— каже Катерина, і Марко дивиться їй у вічі і бачить, що їй справді не страшно. Він наляга з усієї сили на весло, і ось уже забілів перед ним побережній пісок. А хмара зовсім облягла небо, а вітер уже почина лютувати. Величезна хвиля підхопила човен і підкида його на своєму гребені. Але Марко добре пильнує весла, і Катерина бачить, як його дужі руки з напруженими жилами, здержують човен і за мить він переліта через хвилю і врізується в пісок.

Треба ще йти поки водою,— Марко бере на руки Катерину і несе її.

— Пусти, я піду! — каже Катерина, як він виходить на сухе.

Але він пригорта її дужче й дужче і не дума спускати додолу. Вітер розмаяв волосся у неї з голови, прихиленої до Маркової, і волосся обвило їм обом голови, звівши їх докупи.

— Пусти! — сміється Катерина.

— Не пустю! — шепоче Марко.— Я тебе донесу, моя пташко, додому.

І він затуля їй губи поцілунком і несе її швидко та легко додому. А на небі вже грюкоче грім, блискавіса роздира чорні хмари.

— О милий мій! Який ти... Страшний грюкіт громовий не дає Маркові почути Катеринині слова. Він ще дужче пригорта їд до себе і, не давши першим важким краплям дощу впасти на неї, уносить у хату. В хаті їм подають телеграму: Семен звінчався з Марусею, і вони вдвох радіють щастю своїх друзів.

* * *

Знов сяє сонце, знов вони вдвох коло моря. Хвиля за хвилею ласкаво плеще в берег. Ласкаво та гарно на душі. Але якась темна смужка пробігла по радісному Катерининому обличчю.

— Марку, і над оцим морем, таким чистим, таким гарним стогнали наші невільники, складаючи свої плачі? І отут лилася наша кров?

— Тут, моя голубко. Та й чи тут тільки? Де вона не лилася?

— Правда... І над пролитою кров'ю літає плач.

— А ми повинні дати своє життя, щоб замісто плачу запанувала радість.

— Еге,— каже Катерина. — Без надії на будущину хіба можна було б жити? Я вірю, і ніщо в мене не злама цієї віри, бо я бачу тебе і розумію, що такі, як ти... О, як би їх було більше!

— Таких, як я, багато було б, якби більше було таких муз, як ти.

Вона всміхаючись хитає головою.

— Яка я? Що я? Коли в мені є що добре, то хто ж мене зробив такою, як не ти, моє кохання, мій обновителю? Ти і тільки ти, і я не знаю, чим я можу тобі заплатити за твоє кохання і за те, що ти зо мною зробив.

— Ти вже мені заплатила, моя музо, заплатила тим, що зробила мене щасливим навіки своїм коханням. І плата ця більша, ніж...

— Годі, коханий, годі! Не кажи про це!

І їх серця зливаються в одному великому святому почуванні,— тим почуванням держиться все життя на землі, без його не було б нічого, чим живе душа людська, чим квітчається життя наше, бо в йому джерело поезії, і воно зветься коханням. І небо, і море, й земля поміж ними,— все, їм здавалось, на той час злилося в високую пісню, у гімн поетичний, і в йому співалось про одвічне й довічне святеє з'єднання двох серць закоханих, що в ту мить злилися докупи і стали одним...

* * *

— Мила моя, чого ти змарніла так? — питається Марко в Катерини. — Ти хвора.

Катерина лежить на канапі. Вона схудла ще дужче, очі в неї позападали, горять якимсь гарячковим огнем, на блідому, аж білому, обличчю на обох щоках червоні плями. Еге, вона хвора і вже тепер не ховається з своєю хворобою.

— Еге, милий, я хвора, але не будемо про се говорити.

— Як-то не будемо говорити? — скрикує Марко, страшенно стурбований. Тільки тепер він поміча, як вона хвора. Сп'янілий з кохання, з веселощів та любощів, що ними Катерина повивала його за останні дні, він легко вірив її впевненням, що вона зовсім здорова. І тепер він скрикує:— Ти дуже хвора, треба лікаря!

По Катериниому обличчю пробіга вираз муки. Вона хоче щось сказати, але ту ж мить страшний кашель перепиня їй слова і примушує вхопитися за намучені груди. Довго вона кашля, і той кашель пройма

всю душу Маркові. Страшна правда починає неначе виявлятися в його перед очима.

Викашлявшись, вона довго не може сказати й слова. Марко держить у своїх руках її худі похолоділі руки і не хоче вірити цій правді: ще вчора Катерина була весела, радісна, ходила, навіть бігала — зовсім здоровою здавалася; а сьогодні вона вже ледве може встати і лежить нерухомо.

— Коханий мій, не клич лікарів, бо це даремно, Я тобі все скажу, і ти мене зрозумієш. Сядь ближче до мене, дай мені свою руку! Марко слухається, сіда ближче і дає їй руку. Вона важко й швидко диха, груди високо здіймаються. Вона мовчить кілька хвилин, заплющивши очі, і нарешті каже:

— Не нарікай на мене, коханий!.. Може, я помилялась... Може, так не треба було робити, але спокуса була велика, дуже велика... Хоч одна хвилина щастя, але такою дорогою вона здавалася!..

Вона зупинилась на хвилину, щоб передихнути.

— Ти ще не розумієш мене, я бачу. Але зараз...

Знову зупиняється, не може казати...

Марко цілує їй руку і сам не помічає, як на їх пада його сльоза.

— Пам'ятаєш ти мою фантазію, знаєш, ту що ти несподівано почув, повернувшися додому? — питається вона нарешті.

— Пам'ятаю! — говорить Марко, і холодний страх пронизує його наскрізь: він згадує, що було казано в тій пісні.

— Еге, я одурила тебе тоді. Прости мене, прости, моє щастя! Не тоді я це склала, як у школі хворою була, а за день до того, як ти почув. І те, що там казано було, те була правда.

Вона відразу встала. Очі їй зазоріли ясно, обличчя зрум'яніло. Голос задзвенів голосніше:

— Еге, мій милий! Як приїхав ти до мене в школу, я відразу мов ожила. Тяжка хвороба, що сиділа у мене в грудях, точила їх, як шашель зерно, вже тоді була. Але я ожила! Почула в собі таку силу, таку дужість, що могла встати і думати, що я справді одужала. Я вірила в це, бо хвороба мов сховалася, я вірила в це всі святки, вірила, як ми вінчалися в церкві, і тільки тоді побачила, що помиляюся, як зробилась твоєю...

— Чому ж ти мені тоді не сказала цього? — скрикує Марко.

— Чому? Мій дорогий! Це страшна хвилина була, як побачила я, що не одужала, що й не одужаю! Я певна була, що не одужаю, я знала,— розумієш? — запевне знала, що я вмру. Відкіля довідалась — і сама не можу сказати. Але впевнилась...

Я знала, що помогти мені не можна. Нащо ж я казала б тобі, отруїла б твоє життя моїм передсмертним хирінням, мучила б тебе? Тебе, мого коханого, мого любого, того, що показав мені, хто я і що я, напоїв мою душу таким щастям, таким коханням! Милий мій! Я не могла цього зробити і зважилась зробити так, щоб ти не знав про це, щоб і ти, і я — обоє були щасливі за той короткий час, що нам судилося прожити ще вкупі. Я сховалася з своєю хворобою. Мені іноді трудно було ховатися, найбільше в останній час... Але скажи, милий мій,— не даремне я це зробила? Був ти щасливий?

— Боже мій! Та що ж се таке, що ж се таке?! — скрикує Марко як несамовитий. Він кидається з хати, він біжить до лікаря, що живе суміжно з ним, і приводе його до покірної Катерини.

— Сухоти в останньому градусі,— каже лікар.

Але Марко не вірить, не хоче вірити йому. Кидається по інших лікарях, збира всіх, яких тільки може знайти в цьому місті, затяга славетного лікаря, що на той час був там. І Катерина покірно два дні скоряється йому. Але від усіх чує Марко одну відмову:

— Надії нема!

* * *

— Бачиш, милий,— ти відняв у нашого життя спільного два дні,— говорить, усміхаючись ласкаво, Катерина,— бо не поняв мені віри. Але скажи мені тепер те, про що я тоді в тебе питалася і про що ти мені не сказав. Скажи: був ти щасливий зо мною?

— Чи був я щасливий? Я не знаю, чи був хто інший коли такий щасливий! І після такого щастя! — і Марко в безнадійній тузі ламле руки.

— Коханий мій, нащо нам смутити останні хвилини нашого життя вкупі? — каже вона, і ці ласкаві слова тяжким докором б'ють у Маркове серце. Еге, вона носила смерть у грудях і ховалася з нею, щоб не засмутити його щастя, його, що мав ціле життя перед себе,— а він тепер отруює останні хвилини її життя!

— Прости, прости мене, моє єдине щастя, але ж я не зможу без тебе жити!

— Не кажи так, не кажи! Знаю, як тобі тяжко думати про те, що ти будеш без мене, бо знаю, як се тяжко мені. Але ти зостаєшся на світі і на

тобі лежить повинність: праця для рідного краю. Се повинно бути вище від мене, се твоя святиня. Не журись, не плач, милий! Я вірю в життя на тому світі. Я завсігди в його вірила, а тепер ще дужче. Бо це була б страшенна кривда розлучити нас так рано і не дати нам змоги побачитися знову. І я вірю, що ми побачимося і не розстанемося вже кіколи. Але поки прийде той час святий,— ти повинен зробити все на цьому світі, все те, чого вимагає від тебе рідний край. Тільки тоді ми матимем право побачитися. Коханий мій! Не тим мені шкода вмирати, що так рано покидаю світ. Я так мало жила, а зазнала такого щастя! І коли я згадаю, що тисячі, може мільйони людей проживають довге життя, не зазнавши і невеличкої частини такого щастя, якого я зазнала, то бачу, що нема чого мені нарікати на своє життя... А того мені шкода вмирати, що сходю зо світу без сліду, не кинувши нічого на спомин рідному краєві, не зробивши йому нічого, не спокутувавши навіть мого гріха — моєї сліпоти, що з неї ти мене вивів!

Не посилай до тата й до мами! Я не хочу! Нащо я їх смутитиму? Потім довідаються. Досить, що я змучу тебе, мій коханий!

— Життя моє, кохання моє! — скрикує Марко, і відразу сльози ринуть у його з очей і течуть швидко по щоках, печучи їх мов розпечене залізо. Він плаче, але се тільки на хвилину: він чує в собі силу зробити не сумними її останні хвилини...

* * *

Минає день. Вони все вдвох. У неї на обличчі сяє ясний спокій; його обличчя захмарювала б страшна журба, якби він не давив її в собі. Він згадує, як вона перемогла себе, і дивиться їй у вічі ясними очима. Пригортаючи на груди, обережно переносить її на руках до моря, на те місце під скелею, де вона так любить бути, і кладе в спокійне крісло, що там стоїть. А сам він сідає коло її ніг, і її рука спочиває в його на голові.

Тихо плеще блакитне море, ясно сяє на блакитному небі сонце. Тихо та ясно дивиться Катерина на Марка і каже йому:

— Дивись, як здалека біліє вітрило на тому човні! Яке воно чепурне і як би я хотіла тепер удвох із тобою бути там, під ним. Вітер напружував би вітрило, і човен линув би з нами... по морській блакиті... А над нами сміялась би сонячним промінням друга безкрая блакить... Гарно було б!..

— Еге, мила, гарно...

— Тим гарно, що се була б емблема нашого життя: як човник увесь у сонячному сяєві лине по рівній площині, так і наше життя пролинуло, все осяяне сонцем великого щастя.

— Але нащо ж так швидко воно пролинуло, як і той човник: його вже нема.

— Мій коханий, не журись тим! Той човник не згинув, він знову з'явиться. І ми знов зустрінемось колись. Ти віриш у це?

— Я не вірив колись, але ти навчила мене вірити.

— Вір коханий! З цією вірою легше буде тобі жити на світі.

* * *

Вона зовсім уже не може ходити, але не хоче сидіти в хаті і каже:

— Хочу вмерти під сонячним сяєвом.

І Марко кілька разів на день, як дитину, носить її на берег до моря, і вони там сидять.

* * *

Вона вже мало говорйть — їй важко говорити. Тільки проха Марка, щоб він їй казав що-небудь. Хоче чути його голос. Здержуючи сльози, він почина їй казати про те, чим вона цікавиться, читати. Вона слухає жадібно, мов хоче востанне впитися звістками про рідний край, про світ широкий перед тим, як покине його. Вона лежить у своєму кріслі. Волосся розпалося круг страшенно схудлого обличчя. Дихання важке, груди високо здіймаються й низько спадають.

— Прочитай що з "Кобзаря", милий,— я хочу попрощатися з ним.

Марко бере "Кобзаря" і почина читати "Наймичку",— її Катерина дуже любить.

— Ні, не се! Прочитай "Мені однаково, чи буду...".

Марко чита, а вона слуха уважно як молитву і шепоче потім:

— Ох, не однаково мені!..

— Тепер прочитай мені "Б'ють пороги"...— знаєш, до того місця...

Марко чита і зупиняється на словах:

Наша дума, наша пісня.

Не вмре, не загине,-

От де, люде, наша слава,

Слава України!38

— Буде!... Вже!..

* * *

Сонце починає сідати.

— Мила,— говорить Марко,— вже холодно, час додому йти.

— Постривай, голубе, я хочу подивитися, як заходитиме сонце. І вона жадібними очима дивиться на його. Розкидаючи червоне проміння, тихо схиляється сонце до незмірної площини. Ось паруси з нижнього краю вже втопли в морі; ось і край сонця вже в воді. Хитливий водяний поверх зазолотився, торкнувшись до сонця. А воно горить, пала з усієї сили, мов бореться з могутньою безоднею, що ось-ось вона поглине його. Але борня даремна: безкрая й безодня мокра стихія втягла в себе золоте світло. Ось тільки край з його видко над морем; ось тільки цяточку золоту — і нарешті немає й тієї, зникає, погасає й та.

— Скінчилось! — шепоче Катерина.

* * *

Вчора погашене сонце знов сяє на небі. Море плеще. Катерина лежить у кріслі. Вона каже. Вона шепоче так, що Марко ледве розбира її слова:

— Сьогодні вже не побачу, як заходитиме сонце. І так краще! Прощай, моє ясне!.. Зоставайся на небі та світи ясно моєму милому! Прощавай море! Розважай ти мого коханого так, як мене розважало. А ти, пречистее небо, нагадуй йому про інше життя, що в йому ми зустрінемося!

Вона шепоче все тихше та тихше. Вона все прощається:

— Прощавай, мій рідний краю! Недавно тебе взнала, недовго й знала! Не могла ніякого добра тобі зробити. Але прости мені се за те, що я так тебе любила. Тобі зостається мій коханий...

Марко вже не може нічого розібрати, але вона ще шепоче:

— Батько й мати — прощавайте! Милий, не врази їх зразу звісткою...

— Ще кілька хвилин. Вона відразу підводиться:

— Милий! Коханий! Світ мій!.. Прощавай!..

З останньої сили обхоплює вона його руками за шию.

Поцілуй!..

Уста їм стуляються в останньому поцілунку. Останнє зітхання віддає вона Марковим устам і її голівонька пада до його на груди.

Темрява, безпросвітня темрява обнімає Марка...

ЕПІЛОГ

Минуло кілька часу...

Був вечір. Косе сонячне проміння золотило верховіття дерев у невеличкому, зарослому вітами та листом куточку. Воно пробігало поміж деревами і ясно сяло на позолотистому хресті, що був поміж тими деревами.

Серед їх — невеличка прогайльовина, а на їй, обгороджена залізними штахетками, могилка. Прогайльовина ховалася проміж деревами тільки з боків, а згори вдень ясно й радісно сяло на неї сонце.

На не дуже високій могилці, на білому надгробкові стояв золотий хрест. Навкруги цвіли трояндові кущі. Вони розрослися буйно і за ними не видко було зсередини залізних штахеток. Пишні троянди просували свої запашні голови й крізь штахетки.

Вдень, як сяло сонце, над цим куточком тріпалися крильцями метелики, у вітах співали пташки. Вдень тут цвіло й сяло життя.

Тепер був уже вечір. Тільки на позлотистому хресті грало променем сонце.

Прихилившись до надгробку, сидів Марко. Він дуже відмінився. Обличчя зблідло, зморшки лягли на чолі; біля губів визначались, поки ще ледве помітні, риски гіркого усміху. Але його очі дивились хоч і сумно, та спокійно і поважно. Він прийшов сюди в гостину до своєї коханої. Він ходить часто сюди, у сей куточок,— він переніс у його з-над моря дорогий прах... Він любить тут бути й думати.

— Минулися сльози; минулися нестерпучі муки. Але твій образ, моє єдине кохання, не вмре в моїй думці. І я не знаю, коли ти мені дорожча була,— чи тоді, як я непритомний ридав над твоїм холодним трупом, чи тепер... Минулися ридання, та не минулася невпинна, невтишна журба по великій згубі. І з цієї журби серце болить мов ще більше, ніж тоді з риданнів.

... Еге, ти мені дорожча тепер. Як плакав я над тобою мертвою, плакав я тільки по коханій, без міри дорогій, ніколи не забутній дружині. То ридало моє кохання до тебе. Але тепер минув час, і я міг багато думати, і я згадав тебе всю, і зрозумів тебе всю. І тепер ти мені не тільки незабутня дружина кохана, але й більше... Ти своїм життям довела мені, що на світі може істніти щось таке, що ми за малим тільки не можемо назвати ідеалом. Ти своїм життям навчила мене вірити в те, що ідеал цей істніє на землі. І що не зробилось би зо мною в житті, які бурі не налітали б на мене, які болота ні силкувались би поглинути мене,— ніщо

не вирве з моєї душі цієї віри. Знаю, що є на світі кохання таке чисте, таке ідеальне, що не ймеш віри, що його породила земля; кохання, що за його можна і треба віддати життя. А коли є таке кохання, то є і все добре на світі, бо кохання є джерело всього доброго. І тільки через тебе, моя кохана, я ніколи не кину вірити в красу, правду, добро і ніколи не згоджуся з тими, що кажуть, мов їх нема. Вони є, і я їх мав у тобі — а хто мені може довести, що я тебе не мав? Не темрява та безнадійність панує на землі, а сяє сонце краси, правди та добра...

... І ще іншого ти мене навчила. Навчила, як можна віддавати своє життя за других. Ти була мені сонячним променем, що осяяв мені все життя моє і зрбив мене щасливим. Еге, я й тепер щасливий. Хоч ти і вмерла, але вмерло твоє тіло. Вся душа твоя чиста перелинула з останнім твоїм зітханням у мою душу і навіки з'єдналася з нею...

... Сонячний промінь... Ти так завсігди любила сонце, що тобі сподобається се порівняння — я знаю. Чи не в цьому ж і мета людського життя — бути людям сонячним променем і робити їх щасливими?..

... Але на се треба мати таке налите коханням серце, яке мала ти, таку чисту душу, яку мала ти. Не всяке їх має, і я перший ні. Але ж усе, що я зможу зробити,— я зроблю. Не забуваю ніколи твого останнього заповіту: віддати моє життя рідному краєві...

Він устав і припав устами до холодного надгробку.

— Спи моя доле, моє сонце! Спи спокійно: я не забув іще одного твого заповіту — вірити в те, що ми зустрінемося на іншому світі. Ти й цьому навчила мене вірити, і я вірю, хочу вірити, що прийду до тебе, як тільки зроблю все, що зможу зробити на цім світі. Спи!

І ще раз його уста припадають до могилки і сльози капають на холодний камінь.

Такі гарячі, що здається, пройдуть аж туди, де лежить вона... Марко випростався. Останній сонячний промінь блиснув на хресті і погас.

Сонце сховалось за обрій.

Тихо вийшов Марко з штахеток, замкнув їх і пішов додому. Був уже вечір, і велике рухливе місто починало де-не-де перерізуватися блискучими низками ліхтарів. Гугіт та гомін чути було здалека. Марко не любив того гуготу та гомону, але він ішов тепер туди, відкіля його було чути, бо там була та робота, що на неї він призначив своє життя. Там були щирі товариші, що робили з їм укупі коло одного діла. Марко йшов туди виконувати той заповіт, що почув він з уст коханої — віддавати себе праці задля високої ідеї: щастя, відродження рідного народу.

1890. с. Олексіївка.

1 "І день іде, і ніч іде..." — одна з останніх — 1860 р.— поезій Т. Шевченка.

2 "Губернские ведомости" — офіційні газети, що видавалися у 1837-1917 рр. в губерніях і областях Російської імперії.

3 "Московские ведомости" — одна з найстаріших російських газет, що виходила з 1756 по 1917 рр.

4 Мова про закрнті навчальні заклади у дореволюційній Росії для дочок дворян (від 6 до 18 років), що мали назву інститути шляхетних дівиць.

5 "Нана" — роман Е. Золя з серії "Ругон-Макарри. Природна і соціальна історія однієї сім'ї в епоху Другої імперії", що вийшов 1880 р. і того ж року був перекладений російською мовою.

6 Дарвін Чарльз Роберт (1809-1882) — англійський природознавець

7 "Що мені Гекуба і що я Гекубі?" — дещо перефразовані слова Гамлета з однойменної трагедії Шекспіра. Гекуба — дружина Пріама, царя Трої.

8 "Нива" — щотижневий літературно-художній і науково-популярний журнал, що видавався в 1870-1918 рр. у Петербурзі.

9 "Епархиальные ведомости" — офіційні єпархіальні періодичні видання, що виходили в ряді губернських центрів царської Росії, починаючи з 1860 р. На Україні видавалися в Херсоні, Києві, Одесі, Чернігові, Полтаві, Кременці, Харкові.

10 Діккенс Чарльз (1812-1870) — англійський письменник.

11 Гюго Віктор Марі (1802-1885) — французький письменник.

12 Названо французькою мовою твори В. Гюго — "Знедолені", "Відплата".

13 Катехізис — релігійна книга; виклад християнського віровчення у формі питань і відповідей.

14 Габоріо Еміль (1832-1873) — французький письменник, один з зачинателів детективного жанру.

15 Шіллер Йоганн Фрідріх (1759-1805) — німецький поет, драматург, один з основоположників німецької класичної літератури.

16 Перший твір нової української літератури, що вийшов у 1798 р.

17 Кулішівка — правопис української мови, утверджений письменником і громадським діячем П. О. Кулішем.

18 Правопис, що грунтується на написанні слів за традицією (наприклад, вживання йотованих літер в українській мові). Був поширений в українському письменстві в першій половині XIX ст. Найповніше теоретичне обгрунтування йому дав український вченнй Михайло Олександрович Максимович (1804-1873).

19 "Хвабийола" — одне з лубочних видань, що поширювалися у дореволюційний час як просвітницькі книжечки для народу. Фабіола — знатна римлянка (пом. у 399 р. н. е.), що побудувала перший на Заході госпіталь для калік і хворих. Про її благодіяння існувала чимала церковна і світська література.

20 ...про Бову Королевича читав...— Мається на увазі поширений у дореволюційній "народній" літературі лубочний варіант рицарського твору (проник у нашу літературу ще з XVI ст.) про хоробрі вчинки доброго рицаря Бови Королевича.

21 Часословець — від "Часослов" — православна богослужебна книга, що містить молитви і церковні пісні добового циклу богослужіння (за годинами).

22 Псалтир — книга псалмів, одна з частин "Біблії".

23 Євангеліє — назва ранньохристиянських творів, що оповідають про земне життя Ісуса Христа.

24 Перша друкована повість (1868) І. Нечуя Левицького.

25 Кантоністи — у Росії в 1805-1856 рр. так називали синів військових поселенців, які з дня народження числилися за військовим відомством і навчались у спеціальних школах.

26 Будда — ім'я, дане засновнику буддизму Сіддхартке Гаутаме (623-544 рр. до н. е.).

27 Юлій Цезар — римський полководець (102 або 100-44 рр. до н. е.).

28 "Маруся" — повість Г. Квітки-Основ'яненка, що вперше з'явилася друком у 1834 р.

29 "Тарас Бульба" в українському перекладі... — на час публікації "Сонячного променя" Б. Грінченка повість М. Гоголя була видана в перекладі українською мовою.

30 Процитовано уривок з 12-го розділу поеми "Німеччина. Зимова казка" німецького поета Генріха Гейне (1797-1856).

Я не вівця, не собака я,

не гофрад, повинй жовчі,

я вовк, як був, і серце моє,

і зуби у мене вовчі.

Я вовком вовк, і моє життя

на ваше вельми схоже —

допомагайте самі собі,

то й Бог вам допоможе!

(Пер. Л. Первомайського).

31 Мова про діячів українського середньовіччя, що здійснювали антинародну політику. Барабаш Іван (р. н. невідомий — 1648) — осаул реєстрового козацького війська, прибічник польської шляхти. Був

страчений козаками. Адамович Семен — гіротопоп з м. Ніжина, агент російського уряду в час т. зв. "Руїни" на Україні у 60-70-х роках XVII ст. Діяв за гетьманів Д. Многогрішного та І. Самойловича. Брюховецький Іван Мартинович (р. н. невідомий — 1668) — гетьман Лівобережної України в 1663-1668 рр.

32 Словар Закревського — мається на увазі видання: Старосвітський бандуриста. Кн. 3. Словарь малоросійських ідіомів (М., 1861) українського історика і фольклориста Закревського Миколи Васильовича (1805-1871).

33 Мова про одного з героїв поеми Т. Шевченка "Гайдамаки" Гонту Івана (р. н. невідомий — 1768), одного з керівників народного повстання 1768 р. — Коліївщини.

34 "Сіра кобила" — оповідання-анекдот П. Куліша.

35 Тобто день народження Т. Шевченка.

36 Вербна неділя — назва християнського свята у суботу і неділю за тиждень перед великоднем.

37 "Гетьмани, гетьмани..." — музичний твір (солоспів) М. Лисенка на слова Т. Шевченка з поеми "Гайдамаки" (розділ "Свято в Чигирині").

38 Строфа з поезії Т. Шевченка "До Основ'яненка" (1839).